

πολιτικόν

Politikon

Časopis za istraživanje
fenomena politike

35-36/2023

IZDAVAČ

VOJVOĐANSKA POLITIKOLOŠKA ASOCIJACIJA (VPA)

Miše Dimitrijevića 89/36,

21000 Novi Sad

SUIZDAVAČ

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad

Univerzitet Union Beograd

Bulevar oslobođenja 76,

21000 Novi Sad

SUIZDAVAČ

Fondacija „Sloboda štampe“

Glavni trg 3G 23,

24400 Senta

Redakcija:

Prof. dr Đokica Jovanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Magdalena Rekšć, Department of International and Political Studies, University of Lodz

Prof. dr Mensur Kustura, Pravni Fakultet, Univerzitet u Travniku

Doc. dr Katinka Beretka, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Doc. dr Andrea Ratković, Fakultet savremenih umetnosti Beograd, Univerzitet Privredna
akademija Novi Sad

Dr Goran Kaluđerović, Nacionalna služba za zapošljavanje, Novi Sad

Mr Žarko Paunović, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Nikola Olbina, master, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Duško Radosavljević, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi
Sad, Univerzitet Union Beograd

Izdavački savet:

Prof. dr Milan Podunavac, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu/Fakultet
humanističkih nauka, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

Prof. dr Aleksandar Molnar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Fuada Stanković, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Alpar Lošonc, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Boško Kovačević, Univerzitet Singidunum Beograd

Prof. dr Tibor Purger, University Rutgers, New Brunswick

Prof. dr Svenka Savić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Besim Spahić, Fakultet političkih nauka Sarajevo

Prof. dr Vladimir Ilić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Krešimir Žigić, (Center for Economic Research & Graduate Education - Economics
Institute, Prague

Dr Davorka Budimir, Transparency International Hrvatska, Zagreb
Prof. dr Petar Teofilović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd
Prof. dr Duška Franeta, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Sekretarka Redakcije:

Nikolina Matijević

Lektorice:

Vera Šoti
Bernarda Radosavljević

Tiraž:

100 kom.

Štampa:

Tampograf Novi Sad

Izlazi tri puta godišnje

Adresa Redakcije:

Miše Dimitrijevića 89/36, 21000 Novi Sad
e-mail: vpans2010@gmail.com

Naslovna strana – ideja i realizacija Đokice Jovanović. **Đordano Bruno na lomači inkvizicije.** Ettore Ferari, bronzani reljef na spomeniku Đordanu Brunu (1887), u Rimu na Cvetnom trgu (Piazza di Campo de' Fiori).

Sadržaj

Studije i članci

Duško Radosavljević – Sporazumi Tito–Šubašić u sećanjima Mihaila Konstantinovića i Vladimira Velebita	9
Goran Kaluđerović – Značaj i refleksije stvaralaštva pripadnika crnogorske dijaspore u Republici Srbiji za Crnu Goru: Opšti nivo kultivizacije Vojvodine posle Drugog svetskog rata	26
Katinka Beretka – Upotreba maternjeg jezika u Narodnoj Skupštini Republike Srbije – Neka konceptualna pitanja	38
Žarko Paunović – Civilno društvo između aktivizma i institucionalizma: Slučaj Srbije	52

Prilozi

Nemanja Raonić – Fenomen nacionalizma: Jedno čitanje Ernesta Gelnera	67
Gordana Perunović Fijat – Žene, politika, zamke i udice	84

Recenzije

Boško Kovačević - Naziru li se izlazi?	95
Snežana Kresoja - Legalna eutanazija demokratskog sistema	100
Uputstva autorima	115
Lista recenzenata	117

I Članci i studije

SPORAZUMI TITO – ŠUBAŠIĆ U SEĆANJIMA MIHAILA KONSTANTINOVIĆA I VLADIMIRA VELEBITA

Apstrakt: *Vojni trijumf partizanskog pokreta, koji je predvodio Josip Broz Tito, tokom II svetskog rata u Jugoslaviji, međunarodno je priznat nakon sporazuma Tito-Šubašić, čime je nova vlast bila potvrđena od strane najmoćnijih saveznika, SAD, Velike Britanije i SSSR-a. Uloga dve značajne ličnosti u ovim događajima, Mihaila Konstantinovića i Vladimira Velebita, njihove dileme, strahovi, nadanja i očekivanja, predmet su našeg interesa i analize.*

Ključne reči: *II svetski rat, Jugoslavija, međunarodno priznanje, Tito-Šubašić, Mihailo Konstantinović, Vladimir Velebit.*

Uvod

Partizanski pokret za oslobođenje Jugoslavije u II svetskom ratu, predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije i njenim vođom, **Josipom Brozo Titom**², politički je svoju volju i politički trijumf, izrazio odlukama II

¹ Dopisni član Vojvođanske akademije nauka i umetnosti (VANU), redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu, predsednik Saveza antifašista Vojvodine – SAV. E-mail: vpans2010@gmail.com.

² Josip Broz Tito (1892-1980), bio je jugoslovenski komunistički revolucionar i državnik, koji

zasedanja AVNOJ-a, koje je održano 29. novembra 1943. godine u Jajcu (Bosna i Hercegovina). Na ovom je zasedanju AVNOJ konstituisan u zakonodavno i izvršno predstavničko telo Jugoslavije, formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, dok je izbegličkoj vladi i kralju **Petru II Karađorđeviću**³ zabranjen povratak u zemlju do završetka rata.⁴ Iako su ove odluke bile široko prihvaćene od strane boraca, pomagača i simpatizera pokreta, kao i najvećeg dela tadašnjeg stanovništva porobljene Jugoslavije, one su morale biti potvrđene od strane, tada još uvek sumnjičavih, velikih antifašističkih saveznika – SSSR, Velike Britanije i SAD. Ostaje i gorko podsećanje da je **Staljin**⁵, vođa komunističkog SSSR, izjavio da su mu odlukama AVNOJ-a, Tito i saradnici „*zabili nož u leđa*“!(Čapo, 1971) Zato je trebalo upotrebiti diplomatsko iskustvo, ali i izrazitu blagonaklonost saveznika, koji su se, ponajviše Britanci, preko svojih vojnih misija dobro uverili ko se na terenu u Jugoslaviji bori protiv Nemaca, a ko im služi i „*čeka pogodan trenutak*“.

Mi smo se odlučili da ovu veoma značajnu temu iz naše istorije sagledamo iz ugla dva značajna svedoka, **Mihaila Konstantinovića i Vladimira Velebita**, čije ćemo uspomene nastojati da analiziramo, nakon primerenog uvoda u samo polje našega interesovanja.

je obavljao razne državničke funkcije od 1943. do smrti 1980. godine

³ Petar II Karađorđević(1923-1970), bio je treći i poslednji kralj Jugoslavije, prvi sin kralja Aleksandra I i kraljice Marije.

⁴ Josipu Brozu Titu je, na predlog slovenačke delegacije, dodeljen čin maršala.

⁵ Josif Visarionovič Džugašvili Staljin (1878-1953), bio je prvi generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza, od 1922. do smrti 1953. godine. Sovjetski diktator, odgovoran za smrt više miliona sovjetskih građana, ali i mnogobrojnih komunističkih lidera raznih zemalja, među kojim i znatnog broja jugoslovenskih.

I Sporazum Tito – Šubašić - Viški sporazum

Predsednik izbegličke vlade u Londonu, dr **Ivan Šubašić**⁶ je, na insistiranje **Vinstona Čerčila**⁷, pošto je obavio potrebne pripreme, kao što je i uklanjanje prepreka za razgovor i sporazum s NKOJ, sa britanskim poslanikom na jugoslovenskom dvoru **Stivensonom**⁸, krenuo 9. juna 1944. godine iz Londona i preko Malte stigao u Italiju. Iz Italije je 13. juna britanskim razaračem trebalo da krene ka ostrvu Vis, gde su bili Vrhovni štab i NKOJ. Neplanirano, u Italiju je 1. juna stigla i delegacija **Draže Mihailovića**⁹, sa **Živkom Topalovićem**¹⁰ na čelu, koja se sastala sa Šubašićem, bez velikog uspeha. Šubašić i Stivenson stigli su na Vis 14. juna 1944. godine. Posle pregovora, obe strane su se 16. juna 1944. sporazumele o sledećem:

⁶ Ivan Šubašić (1892-1955), hrvatski i jugoslovenski političar i pravnik, funkcioner Hrvatske seljačke stranke, blizak Karađorđevićima. Po stvaranju Banovine Hrvatske postao je njen ban. Nakon Aprilskog rata izbegao je iz zemlje i bio član i predsednik emigrantske vlade. U Titovoj vladi bio minister spoljnih poslova.

⁷ Winston Spenser Čerčil (1874–1965), britanski političar i premijer Ujedinjenog Kraljevstva u dva mandata od 1940. do 1945. i od 1951. do 1955. godine.

⁸ Ser Ralf Klermont Skrin Stivenson (1895-1977), britanski diplomata, poslanik kod jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu, 1943-1946. godine.

⁹ Dragoljub Draža Mihailović (1893-1946), vođa četnika u II svetskom ratu. 1946. godine, uhvaćen je od strane novih vlasti, osuđen na beogradskom procesu i pogubljen zbog ratnih zločina. Tokom ratova 1990-ih, Mihailovićev antikominizam, velikosrpstvo i etničko čišćenja postali su sasatavni deo ratovanja. U današnjoj Srbiji Draži se dižu spomenici, 2015. godine, presudom Višeg suda u Beogradu službeno je rehabilitovan. O Mihailoviću i četničkom pokretu vidi: Minić, Miloš. 1993. Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945. Novi Sad: Agencija „Mir“.

¹⁰ Živko Topalović (1886-1972), pravnik i srpski političar XX veka, protivnik komunističkog režima. Bio je član Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) od 1919. godine, ali ju je sa grupom istomišljenika napustio posle Vukovarskog kongresa i osnovao Socijalističku partiju Jugoslavije. Tokom II svetskog rata, bio je saradnik Dragoljuba Mihailovića i član Ravnogorskog centralnog komiteta, predsedavajući Baškog kongresa i izabran je za predsednika Jugoslovenske demokratske zajednice. Kao Mihailovićev izaslanik juna 1944. godine odleteo je u Italiju. Ostao je u emigraciji, gde je i umro. 1946. godine je kao izdajnik osuđen, u odsustvu, na dvadeset godina zatvora.

a. Obaveze izbegličke Vlade:

- sastavljanje Vlade od političara koji nisu kompromitovani delovanjem protiv NOP;

- glavna dužnost te Vlade je organizovanje pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOVJ);

- nova Vlada će priznati tekovine NOB, posebno federativno uređenje Jugoslavije (prema odluci donešenoj na drugom zasedanju AVNOJ);

- izbeglička Vlada priznat će partizane i maršala Tita, time se odriče podrška četničkom pokretu na čelu s Dražom Mihailovićem.

b. Obaveze NKOJ:

- objavljivanje izjave da se do kraja rata neće doneti odluka o konačnom državnom uređenju (monarhija ili republika) obnovljene Jugoslavije.

Ovaj je Postignuti sporazum je predstavljao krupnu pobjedu NOP na međunarodnom planu, odnosno, puno priznanje za doslednu borbu koju su partizani, vođeni Titom, vodili kao saveznici antifašističke koalicije.

II Ukaz kralja Petra (*Poziv kralja Petra II na pristupanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije*)

Da se situacija dramatično promenila, te da su partizani sa svojim nepitnim vođom Titom, karta na koju igraju saveznici, potvrđuje i događaj od 29. avgusta 1944. godine, kad kralj Petar II donosi je ukaz O. Br. 881, kojim se general Dragoljub Mihailović razrešava dužnosti načelnika Štaba Vrhovne komande u okupiranoj Jugoslaviji i stavlja na raspolaganje ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva. U ukazu kaže: „*U ovom sudbonosnim i za Jugoslaviju velikim danima, kada pobedonosne armije Sovjetskog Saveza stoje na našoj granici s jedne strane, a američke i britanske s druge strane, kada je dan naše slobode u punom svanuću, pozivam sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedinite i pristupite Narodnooslobodilačkoj vojsci pod mar-*

šalom Titom. (...) tom našom narodnom vojskom, koja je jednodušno priznata, podržavana i pomagana od naših velikih saveznika, Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država Amerike.

Svi oni, koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga, ni pred narodom ni pred istorijom. Ovom mojom porukom vama, odlučno osuđujem zloupotrebu imena kralja i autoriteta krune, kojom se pokušavalo opravdati saradnja sa neprijateljem i izazvati razdor među borbenim narodom u najtežim časovima njegove istorije, koristeći time samo neprijatelju.“¹¹

Draža Mihailović tada otkazuje poslušnost kralju Petru II Karađorđeviću, koji ga je razrešio dužnosti Načelnika generalštaba. Tokom završnih ratnih operacija u Srbiji 1944. godine, Mihailović se borio na strani Nemaca, Nakon poraza, Mihailovićeva grupacija, zajedno sa Nemcima, odlazi u Bosnu, gde nastavlja borbu protiv Jugoslovenske armije, sve do kraja rata. Četničke jedinice bivaju razbijene na Zelengori, gde se odigrala poslednja bitka partizana i četnika, 12. i 13. maja 1945. godine. Ovim porazom četnička vojska efektivno je prestala da postoji. Po završetku rata Mihailović se još neko vreme krio, da bi 1946. godine bio uhvaćen i izveden pred sud.

III Beogradski sporazum Tito-Šubašić

Posle trinaestodnevnih pregovora između predsednika NKOJ-a Josipa Broza Tita i predsednika vlade Kraljevine Jugoslavije u emigraciji dr Ivana Šubašića, u Beogradu je 1. novembra 1944. postignut sporazum o obrazovanju jedinstvene jugoslovenske vlade. Utvrđeno je da jedinstvena vlada do izbora za svoj rad odgovara AVNOJ-u, a da se kralj Petar ne može vratiti

¹¹ Govor kralja Petra II Karađorđevića preko radio Londona (Bi-Bi-Si na srpskohrvatskom jeziku) od 12. septembra 1944. https://sr.wikisource.org/sr-el/Позив_краља_Петра_II_на_приступање_Народно_ослободилачкој_војсци_Југославије Pristupljeno: 14. 11. 2021. godine.

u zemlju dok narodi Jugoslavije ne donesu konačnu odluku o državnom uređenju. Do tada će kraljevsku vlast vršiti kraljevsko namesništvo koje će imenovati kralj uz saglasnost predsednika NKOJ. Zaključeno je:

- osnivanje jedinstvene jugoslavenske vlade (sastavljene od članova izbjegličke Vlade i predstavnika NOP-a);

- kralj Petar II neće se vraćati u zemlju dok narod o tome ne odluči, njegove interese zastupat će tročlano Kraljevsko namesništvo.

Na osnovu sporazuma, Kralj Petar II je 2. marta 1945. godine, a na intervenciju vlada Velike Britanije, SAD i SSSR-a, potpisao ukaz o namesništvu. Namesnici su bili: **Srđan Budisavljević**¹², **Ante Mandić**¹³ i **Dušan Sernec**¹⁴.

Privremenu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije Josip Broz Tito je obrazovao 7. marta 1945. godine u Beogradu. Predsednik i ministar narodne odbrane bio je Tito, potpredsednici **Edvard Kardelj**¹⁵ i **Milan Grol**¹⁶, ministar inostranih poslova dr Ivan Šubašić. Kraljevi namesnici su istog dana ukazom potvrdili vladu. Tako je upostavljen kontinuitet jugoslovenske države, stare kraljevske i nove koja se tek rađala, socijalističke. Josip Broz Tito je tako bio poslednji predsednik kraljevske vlade Jugoslavije.

¹² Srđan Budisavljević (1884-1968), bio je advokat i političar. Nakon smrti Svetozara Pribičevića, 1936. godine, bio je predsednik je Samostalne demokratske stranke. Po potpisivanju Sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine, bio je ministar socijalne politike. Kralj Petar II ga je 2. marta 1945. imenovao u namesničko veće.

¹³ Dr Ante Mandić (1881- 1959) bio je pravnik i političar.

¹⁴ Dušan Sernec (1882-1952) bio je slovenački i jugoslovenski političar.

¹⁵ Edvard Kardelj (1910-1979), jedan od najistaknutijih rukovodilaca jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, član Predsedništva CK SKJ i Predsedništva SFRJ, ideolog jugoslovenskog samoupravljanja.

¹⁶ Milan Grol (1876-1952), bio je srpski i jugoslovenski književnik i političar, predsednik Demokratske stranke od 1940. godine,

IV Sporazumi u sećanjima Mihaila Konstantinovića¹⁷

Mihailo Konstantinović je bio jedna od najeminentnijih političkih, naučnih i javnih pojava u srpskoj istoriji XX veka. Prinuđen da iskorači iz sveta nauke, podsetimo, 1926. godine Konstantinović je postao vanredni profesor na fakultetu u Subotici¹⁸, 1935. godine bio je premešten na Pravni fakultet u Beogradu, da bi 1937. postao redovni profesor. Nakon toga, od avgusta 1939. do marta 1941. godine bio je ministar bez portfelja i ministar pravde u vladi **Dragiše Cvetkovića**.¹⁹ Na toj poziciji se istakao kao jedan od kreatora Sporazuma Cvetković – **Maček**, zajedno sa profesorima **Mihailom Ilićem**²⁰ i **Đorđem Tasićem**.²¹ Podneo je ostavku na ministarsku poziciju zbog neslaganja sa pristupanjem Trojnom paktu. Posle kapitulacije zemlje, aprila 1941. godine, izbegao je u inostranstvo – Egipat, Palestinu, na kraju u Britaniju. U junu 1944. godine pozvan je od strane novog predsednika jugoslovenske vlade u Londonu, dr Ivana Šubašića, da uđe u vladu Tito - Šubašić, i bude ministar spoljnih poslova ili ambasador u SAD. Konstantinović je to odbio, ali se prihvatio da sa Šubašićem ide u Italiju zbog izrade sporazuma sa Titovim Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije.

1945. godine vratio se u zemlju i nastavio da radi na Pravnom fakultetu. Tu je tri puta je biran za dekana Pravnog fakulteta. Pokrenuo je i

¹⁷ Mihailo Konstantinović (1897-1982) bio je srpski pravnik (tvorac Zakona o obligacionim odnosima), dekan Pravnog fakulteta u Beogradu, ministar, nosilac Albanske spomenice.

¹⁸ Tu će mu se 1928. godine roditi sin – Radomir, pisac znamenite *Filosofije palanka*, jedan od idejnih pokretača Druge Srbije, 90-ih godina XX veka, kada je izjavio: „*Druga Srbija je ona Srbija koja se ne miri sa zločinom.*”

¹⁹ **Dragiša Cvetković** (1893-1969) bio je jugoslovenski novinar, političar i predsednik vlade, u više navrata gradonačelnik Niša. Potpisao je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.

²⁰ Mihailo Ilić (1888-1944) bio je profesor Pravnog fakulteta u Subotici i Pravnog fakulteta u Beogradu, prorektor Univerziteta u Beogradu (1932-1935), osnivač Jugoslovenske republikanske stranke, urednik više časopisa, listova i biblioteka, pisac kritičkih i analitičkih članaka. Streljan je u Jajincima.

²¹ Đorđe Tasić (1892-1943) bio je srpski pravnik, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu. Straljao ga je Gestapo.

bio prvi glavni i odgovorni urednik časopisa „*Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*“, 1953-1960. Bio je kreator više zakonskih tekstova: Osnovni zakon o braku (1946), Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece (1947), Osnovni zakon o starateljstvu (1947), Zakon o usvojenju (1947), Zakon o zastarelosti potraživanja (1953) i Zakon o nasleđivanju (1953). 1969. godine objavio je knjigu *“Obligacije i ugovori, skica za zakonik o obligacijama i ugovorima”*.²² Umro je u Beogradu 1982. godine.

Mi ćemo se osvrnuti na njegove Londonske beleške 1944-1945, koje je vodio od 01. jula 1944. do 29. januara 1945. godine.

IV1 Konstantinović o sporazumima

Čovek koji je trebao da poveže „*staru*“ i „*novu*“ jugoslovensku vladu, i stvori kompromis, dr Ivan Šubašić, žarko je želeo da Mihailo Konstantinović bude deo te ekipe. Zato on 04. jula 1944. godine potanko objašnjava svoj sporazum (Viški) sa Titom, naglašava da iza njega snažno stoje saveznici, te da bi Konstantinović trebao da bude deo vlade, u kojoj bi bili tri Srbina, dva Hrvata i jedan Slovenac. Istovremeno požuruje Konstantinovića, „*kaže da Tito formira 4-5 divizija u dolini Morave. Samo im fali oružje. Oni će tamo biti jači od četnika.*“ (Konstantinović, 1998: 363) Konstantinović veruje da Šubašića nose dobre namere: „*Njega pri tome vodi ista želja kao i mene: spasti zemlju od dalje prolivanja krvi.*“ (Konstantinović, 1998: 364) Međutim, on je pun rezerve prema celom procesu: „*Onda, vlada u ovim okolnostima biće vrlo slaba. Ona se ne naslanja ni na koga. Partizani je drže u svojoj milosti. Moraće da radi šta oni zahtevaju – inače riskira da se Sporazum raskine.*“ (Konstantinović, 1998: 364)

Detaljno analizirajući Sprazum, Konstantinović zaključuje: „*Sporazumom Šubašić-Tito ne ide se ka zaustavljanju građanskog rata. Njime se*

²² Nakon smrti Mihaila Konstantinovića 1982. godine u Analima, u dvobroju 3-4, objavljen je izbor njegovih članaka, objavljenih od 1924. do 1976. godine.

vlada pridružuje drugoj starni pošto je prvo bila na suprotnoj strani.“(Konstantinović, 1998: 365) Za njega je sporno nekoliko stvari:

- Dragi su mu partizani, ali smatra da se treba zaustaviti građanski rat;
- Kako će vlada dati partizanima legitimitet, on kao čovek optužen da je radio protiv Kralja i Srpstva, ne može na sebe preuzeti odgovornost;
- Vlada će biti samo prolazni instrument jedne strane u političkoj borbi;
- Lakše mu je da stupi u partizane nego u vladu;
- Ono što može da prihvati kao privatno lice, ne bi mogao kao kraljevski ministar;
- Moguće da je Šubašićev put dobar, ali on u to ne veruje;
- Sporazum je stranački aranžman, tako da je Kralj izvan njega;
- Vlada ne dominira situacijom i to nije put da se obustavi građanski rat.

Stoga je Konstantinović zaključio, pa pismenim putem, 06. jula 1944. godine, obavestio Šubašića o sledećem: „*Žalim što posle proučavanja materijala koji ste mi stavili na raspoloženje nije mi moguće prihvatiti ponudu da stupim u vladu... Rado ću na svaki drugi način pomoći vaša nastojanja da se okonča međusobna borba u našoj zemlji i da se sve jugoslovenske snage ujedine za borbu protiv neprijatelja. – Moja, pak, želja je, kao što sam vam to ranije saopštio, da stupim u neku boračku jedinicu, bilo savezničku bilo našu.*“(Konstantinović, 1998: 368)

Konstantinović nije bio uključen u postizanje beogradskog sporazuma Tito-Šubašić, pa tako iz *Sandey Tajmsa*, od 11. decembra 1944. godine, saznaje novosti: „*da su se sporazumeli Tito i Šubašić da se stvori namesništvo i vlada pod Titovim predsedništvom u kojoj bi Šubašić bio ministar spoljnih poslova.*“(Konstantinović, 1998: 466) Događaji se tih dana ubrzavaju, pa Konstantinović od izvora iz vlade dobija zvaničnu potvrdu da su Tito i Šubašić u Beogradu zaključili novi sporazum – Kralj po njemu treba da ostane van zemlje, a da se obrazuje namesništvo. Izbori bi se održali tri meseca posle oslobođenja zemlje, i bili bi za ustavotvornu skupštinu. Zajednička

vlada će se formirati u Beogradu, čim Šubašić dobije saglasnost saveznika, a na njenom čelu bi bio Tito, dok bi ministar inostranih poslova bio Šubašić.²³

Šubašić 22. decembra 1944. godine zahteva od Konstantinovića da pomogne u sastavljanju uredbe o imenovanju kraljevskih namesnika. Ova rabota nije sasvim po volji Konstantinoviću: „*Tako mi je bilo sve jasno: ovo što Šubašić radi je likvidacija postojeće vlasti i dovođenje druge. Predaja legitimiteta novostvorenoj vlasti u zemlji.*“ (Konstantinović, 1998: 475) A, onda nešto kasnije i zaključuje, u vezi sa Šubašićem: „*Sad vidim zašto: nikad nije hteo da se zameri Titu.*“ (Isto) U toku daljeg traženja rešenja (26. decembar), Konstantinović detektuje Šubašićevo stanovište: „*Šubašić je dosledan: on nove ljude u Jugoslaviji moli da iskoriste ono što se može iskoristiti od ostataka stare Jugoslavije, a u ostalima im se potpuno predaje. To je ono što objašnjava njegovo ranije mutno primećivanje: ‘Ali Jugoslavija, šta će biti sa Jugoslavijom?’*“ (Konstantinović, 1998: 483) Sam Konstantinović je rezolutan: „*Ma šta se htelo, na osnovu Ustava nije moguće da kralj imenuje namesništvo.*“ Razgovor zaključuje Šubašić, da će se potreban dogovor „*sklepati*“ na osnovu člana 116. Ustava.

Vetar u leđa Šubašićevoj politici daje Čerčil, koji izjavom u Parlamentu (19. januar 1945. godine), snažno brani sporazum Tito-Šubašić, i naglašava stav svoje vlade da ako Kralj ne prihvati sporazum, ceo proces će se nastaviti bez njega. 24. januara Kralj daje izjavu da je po njemu Šubašićeva vlada u ostavci, pošto on nema više poverenje u nju. Britanske novine odmah ustaju protiv Kralja: „*Treba se svesrdno nadati da jugoslovenski ministri neće dopustiti da ih Kraljev neispravan postupak odvрати od prihvaćanja i sprovođenja plana koji je usvojen tokom posete g. Šubašića maršalu Titu.*“ (Konstantinović, 1998: 501) Jugoslovenska udruženja u Londonu staju na stranu vlade, njeni činovnici potpisuju izjavu kojom se traži da vlada nastavi sa politikom sporazuma i da se oni vrata u zemlju.

²³ Bilo je predviđeno da pomoćnik ministra bude Vladimir Velebit.

Konstantinović svoje Londonske beleške i ocenu Šubašićevog rada završava rečima: „Šubašićeva vlada i politika su obične vašaarske smejurije. Šta on radi i šta hoće? Kuda ide? Umesto da izvrši izmirenje, što je bila njegova misija, on je doveo do svađe onde gde joj nema mesta: između Kralja i njegove vlade. Kao što sam predvideo, Šubašić je prešao na drugu stranu.

Ja sam odmah osetio da on ne može svršiti stvar koje se poduhvatio. Niti je počeo dobro, niti je radio dobro. Nisam mislio da je i neće.“ (Konstantinović, 1998: 502)

Za Mihaila Konstantinovića nije bilo mesta u prvim avionima kojima su se članovi vlade i administracije vraćali u zemlju. U zemlju se vratio 18. februara 1945. godine, na Pravni fakultet, gde je dugo godina bio šef katedre za građansko pravo.

V Sporazumi u sećanju Vladimira Velebita²⁴

Dr Vladimir Vlatko Velebit (1907-2004) bio je jugoslavenski pravnik, političar i diplomat, učesnik NOB u Jugoslaviji. Nakon rata bio je jugoslovenski ambasador u Italiji²⁵ i Britaniji²⁶, izvršni sekretar Evropske ekonomske komisije od 1960. do 1967. godine.²⁷

Iako kratak, značajan deo Velebitovog života vezan je za Srem, odnosno Šid, gde je 1935. godine premešten za sudiju. Tu se intenzivno družio sa **Teodorom Stanivukovićem**,²⁸ koji ga upoznaje sa **Vedom Zagorac**,²⁹ „bila

²⁴ Dr Vladimir Vlatko Velebit (1907-2004) bio je pravnik, partizan, diplomata, ambasador SFRJ, izvršni sekretar Evropske ekonomske komisije od 1960. do 1967. godine.

²⁵ Kao ljudi od posebnog Titovog poverenja, Vladimir i njegova supruga, Vera, bili su u Rimu svojevrzni „vaspitači“ buduće Titove supruge – Jovanke Budisavljević.

²⁶ U Londonu je Velebit pripremio prvu posetu Maršala Tita britanskoj kraljici Elizabeti II.

²⁷ Na ovu poziciju ga je imenovao Dag Hameršeld (Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld; 1905-1961) generalni sekretar Ujedinjenih nacija.

²⁸ Stanivuković je poginuo u ratu kao politički komesar jedne jedinice.

²⁹ Veda Zagorac (1914-1989) bila politička radnica, revolucionarka, ekonomistkinja i spisateljica.

je prva komunistkinja koju je upoznao u svom životu".(Velebit, 2001: 54) Veda Zagorac će Velebita povezati sa Titom, sa kojim će ostati saradnik i prijatelj celog života.

Kao osoba od velikog Titovog poverenja, Velebit je sa **Milovanom Đilasom**³⁰ i **Kočom Popovićem**³¹ bio i učesnik tzv. "*martovskih pregovora*"³² 1943. godine, i bio je predodređen za zahtevne i značajne misije. Zato nije bilo čudno da on bude uz Tita kada se bije bitka za međunarodno priznanje Titove vlade. Tako je obavljao veoma delikatnu ulogu u Londonu, savladavajući male i velike stupice, kako bi partizansku istinu o borbi u Jugoslaviji predočio svima, posebno Čerčilu, bez obzira na uslove prijema: "*Churchill ge je primio u Downing Streetu 10, u konferencijskoj dvorani, nehajno obučen u svoj ogrtač.*"(Velebit, 2001: 128) Ali, posao je obavljen, Čerčil je bio sa Titovim vojnim izaslanikom, Čerčilova izjava u Parlamentu, kojom snažno podržava Tita i partizane, obišla je svet.

V 1 Velebit o sporazumima

Na Visu Velebit svedoči složenoj operaciji, utvrđivanja sporazuma sa kraljevskom vladom. Čerčil šalje Titu poruku kojom apeluje da NKOJ sklopi sporazum sa novom vladom dr Ivana Šubašića: "*Ako se vaši sljedbenici i ostali dio jugosloveenskih naroda mogu ujediniti pod jednom vladavinom, sve će ih moći nadahnuti primjer vašeg junačkog otpora. Vjerujem da se*

³⁰ Milovan Đilas (1911-1995) bio je crnogorski i jugoslovenski komunista, visoki funkcioner KPJ, disident, učesnik Narodnooslobodilačke borbe, politički teoretičar i pisac.

³¹ Konstantin Koča Popović (1908-1992), oficir i filozof, nadrealistički pesnik, književnik, španski borac, partizanski vojskovođa, diplomata, junak socijalističkog rada, narodni heroj Jugoslavije i potpredsednik Jugoslavije.

³² Martovski pregovori iz 1943. godine, jedna su od najvećih kontroverzi II svetskog rata na tlu Jugoslavije. Vođeni su između predstavnika NOVJ i nemačkih zapovednika u NDH, za vreme bitke na Neretvi. Partizani su želeli ove pregovore da odlože napade nemačkih snaga dok su prelazili reku Neretvu. Pregovore je pratilo nezvanično primirje koje je trajalo oko 6 nedelja. Razmene zarobljenika nastavljene su krajem 1943. godine i trajale su do kraja rata.

to jedinstvo može najljepše postići ako sklopite sporazum s novom kraljevskom vladom." (Velebit, 2001: 324) Uz malo pokazivanja mišića, Tito je dozvolio Šubašiću da dođe na Vis, ali ne i kralju Petru II, što se i dogodilo 13. juna 1944. godine. Pre zvaničnog razgovora Tita i Šubašića, Tito je sa članovima NKOJ održao pripremni sastanak, na kojem je dr **Josip Smodlaka**³³ koncipirao osnove partizanskog stava: *"da se NKOJ čvrsto pridržava odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, da se uloga kraljevske vlade sved na pružanje materijalne i političke pomoći NOP-u, da se od nje traži da uputi poziv svim građanima Jugoslavije da se ujedine u borbi protiv okupatora, a pod komandom maršala Tita, te da se pitanje kralja Petra ostavi po strani, dok se, u skladu s odlukama AVNOJ-a, o njemu ne izjasne građani na izborima posle rata. Njegovi su prijedlozi za pregovore prihvaćeni.*" (Velebit, 2001: 325)

Šubašić je na sastanak došao sa stavovima koji nisu bili prihvatljivi za NKOJ, i koji nisu išli u pravcu mogućeg sporazuma, što mu je Smodlaka razložno objasnio. Šubašić je to prihvatio, a zadatak za izradu nacrtu sporazuma dobili su: Edvard Kardelj, Josip Smodlaka, **Vladislav Ribnikar**,³⁴ a, po sećanju Velebita, pridružio im se i **Vladimir Bakarić**.³⁵ Nacrt koji su oni sačinili Šubašić je, uz sitnije korekcije, prihvatio i isti je 16.-og juna potpisan od strane Šubašića i Tita. Sporazum je naišao na dobro prihvatanje predstavnika saveznika, Čerčila posebno. Protiv sporazuma je bio Foreign Office, i

³³ Josip Smodlaka (1869-1956) hrvatski i jugoslovenski pravnik i političar, gradonačelnik Splita u dva mandata, 1918. i 1943. godine. Nakon kapitulacije Italije 1943. godine bio je predsednik NOO Splita, i sa 74 godine, otišao na oslobođenu teritoriju, gde je bio većnik ZAVNOH i AVNOJ, kao i poverenik za spoljne poslove NKOJ. Bio je kreator Sporazuma Tito-Šubašić. U vladi Tito-Šubašić bi je ministar bez portfelja. Smodlaka je bio autor pesme *"Slobodarka"*, koja je u istoriju ušla pod nazivom *"Padaj silo i nepravdo"*.

³⁴ Vladislav Ribnikar (1900-1955), novinar, vlasnik lista Politika. Kuća Ribnikara u Botičevoj ulici na Deđinju postala bila je centar vodećih partijskih kadrova i ilegalaca. Tu je 4. jula 1941. održana istorijska sednica Politbiroa CK KPJ, i tu je doneta odluka o podizanju ustanka. Kuća je nakon rata pretvorena u spomen-muzej.

³⁵ Vladimir Bakarić (1912-1983) hrvatski i jugoslovenski komunist i političar. Punih 40 godina bio je najmoćniji političar u Hrvatskoj.

njegov prvi čovek **Entoni Idn** (Anthony Eden),³⁶ koji je tvrdoglavo insistirao na spajanju Tita i kralja Petra.

Suštinu sporazuma i političku situaciju ponajbolje je opisao Čerčilov sin, **Randolf Čerčil** (Randolph Churchill),³⁷ rečima: *“Dva su razloga zašto je za britanske interese bitno da pružimo podršku maršalu Titu i narodno-oslobodilačkom pokretu: a) oni su jedini Jugoslaveni koji se bore protiv Nijemaca i b) pomogli mi Titu ili ne, on će poslije rata biti gospodar Jugoslavije.”* (Velebit, 2001: 327)

Govoreći o implementaciji Sporazuma, Velebit je naglašavao stav da je ideja o formiranju namesništva njegova, da ju je formulisao imajući u vidu anomalije jugoslovenskog kraljevskog ustava, po kojem je kralj mogao da otpušta vlade po svojoj volji i bez obrazloženja. To, kao i činjenica da Tito nije hteo da ga kralj imenuje, nužno je zahtevalo da se nađe drugačije rešenje. Namesništvo, što je uz Čerčilovo posredovanje i urađeno, uz njegovo podsećanje da će britanska vlada priznati Titovu vladu ako se kralj ne složi sa formiranjem namesništva.

Vladimir Velebit ne sumnja da su sporazumi Tito – Šubašić dobro uticali da bude mnogo manje prolivene krvi na kraju rata, te da se mirnije uđe u njegovu završnicu. Suštinski ne bi se znatno ništa promenilo, ali su izbegnute velike žrtve. Naravno, nije trebalo odbaciti ni faktičko priznanje međunarodnih saveznika koji su kao svoga partnera priznali stranu koja se efektivno borila protiv fašizma i kvislinga u Jugoslaviji, i ostvarila stvarnu kontrolu nad najvećim delom teritorija.

³⁶ Robert Entoni Idn (Robert Anthony Eden, 1897-1977), britanski političar, konzervativac, ministar spoljnih poslova i premijer Britanije od 1955. godine do 1957. godine, kada je nasledio Čerčila.

³⁷ Randolf Čerčil (Randolph Frederick Edward Spencer-Churchill, 1911-1968), britanski novinar i političar, sin britanskog premijera Vinstona Čerčila.

VI Umesto zaključka

U našoj analizi prelomnih događaja koji su tokom 1944. i 1945. godine doveli do diplomatskog priznanja Titove partizanske vlade, odnosno, stvaranja kompromisa između kraljevske vlade i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, pošli smo od pisanih sećanja dvojice eminentnih svedoka istorije – Mihaila Konstantinovića i Valdimira Velebita. Pokušavajući da doprinesu procesu sporazumevanja, njihov doprinos je bio kako stručne prirode, obojica su bili doktori prava, ali su oni u posao uneli i svoje političke i moralne nazore, energiju u inventivnost. Velebit, koji je u posao „ušao“ na Titovoj strani imao je više uspeha, ne zato što je bio bolji pravnik, niti što je imao veće životno iskustvo, već više zbog toga što je „njegova“, partizanska strana imala kredibilnije argumente – Titova vojska se borila protiv neprijatelja, pobedila je u toj borbi, oslobodila Beograd i zemlju, efektivno preuzela vlast. Velebitov doprinos je predlaganje zamene Kralja namesništvo, imajući u vidu neophodne uslove da se kompromis sačini – Tito nije želeo da ga za predsednika vlade predloži Kralj, ali ni da ga Kralj, na osnovu Ustava, razreši kada poželi. Umesto toga, to će uraditi namesništvo, a Titova vlada će biti odgovorna narodu. I, tako je bilo. Sa druge strane, Konstantinović je kao dokazani pravni stručnjak imao niz vrlo suvislih primedbi na Sporazum Tito-Šubašić, polazeći od odredbi važećeg, kraljevskog Ustava iz 1931. godine.³⁸ Osim čisto pravnih razloga, Konstantinović je bio svestan da se Sporazumom Tito-Šubašić vlast *de facto* predaje Titu i komunistima, a on sam, budući da je već bio proglašen za „izdajnika Krune i Srpstva“, nije bio spreman da to uradi. Sam je tvrdio da mu je lakše da ode u partizane, nego da ostavi Kralja na cedilu.

Krajem rata Konstantinović se vraća u Beograd, i nastavlja rad na Pravnom fakultetu u Beogradu, odakle je nekada uplovio u svet visoke po-

³⁸ Ustav Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine; Septembarski ili Oktroisani ustav, drugi po redu ustav u istoriji Jugoslavije. Doneo ga je kralj Aleksandar kako bi okončao Šestojanuarsku diktaturu. Primenjivao se do donošenja Ustava FNR Jugoslavije 1946. godine.

litike. Mlađi pravnik, Velebit, koji je pristupio komunističkom pokretu sredinom tridesetih godina, nije imao nimalo sumnje u korisnost Sporazuma Tito-Šubašić, a nakon rata obavljao je vrlo odgovorne funkcije, kao osoba od velikog Titovog poverenja.

LITERATURA:

- Čepo, Zlatko. 1971. Tito nosilac borbe protiv staljinizma. U: Fotomonografija Tito. Zagreb: Spektar
- Ilić, Branislav, Šuković, Ljubinka, Janjetović, Ljiljana. Od Avnoja do delegatske skupštine. 1984. Beograd: Radnička štampa
- Konstantinović, Mihailo. 1998. Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939-1941: londonske beleške 1944-1945. Novi Sad: Agencija „Mir“
- Minić, Miloš. 1993. Oslobođilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945. Novi Sad: Agencija „Mir“
- Petranović, Branko. 1988. Istorija Jugoslavije 1918-1988. Beograd: Nolit
- Radosavljević, Duško. 2015. Pitanjem na odgovore: Vojvodina u drugoj Jugoslaviji – politološki aspekt, u: 70 godina oslobođenja Jugoslavije sa osvrtom na Vojvodinu. Novi Sad: Savez antifašista Novog Sada
- Radosavljević, Duško. 2016. Izbori za ustavotvornu skupštinu 1945. godine. Beograd: Istina br. 35
- Radosavljević, Duško. 2021. Nastavak politike književnim sredstvima 1 i 2, Danas, 24. i 25. marta 2021. godine
- Radosavljević, Duško. 2021. Uspon i pad ideje autonomije Vojvodine u XX veku (Pristupno predavanje za Vojvođansku akademiju nauka i umetnosti – VANU. Politikon 30, Str: 65-85
- Velebit, Vladimir. 2001. Vladimir Velebit svjedok historije (Razgovor vodila i priredila Mira Šuvar). Zagreb: Razlog d.o.o

Internet izvori:

- Govor kralja Petra II Karađorđevića preko radio Londona (Bi-Bi-Si na srpskohrvatskom jeziku) od 12. septembra 1944. https://sr.wikisource.org/sr-el/Позив_краља_Петра_II_на_приступање_Народноослободилачкој_војсци_Југославије Pristupljeno: 14. 11. 2021. godine.

THE TITO–ŠUBAŠIĆ AGREEMENTS IN THE MEMORIES OF MIHAILO KONSTANTINOVIĆ AND VLADIMIR VELEBIT

Abstract: *The military triumph of the Partisan movement, led by Josip Broz Tito, during the Second World War in Yugoslavia, was internationally recognized after the Tito–Šubašić Agreements, whereby the new government was recognized by the most powerful allies, the USA, UK, and the USSR. The role of two significant figures in these events, Mihailo Konstantinović and Vladimir Velebit, their dilemmas, fears, hopes and expectations, are the subject of our interest and analysis.*

Keywords: *Second World War, Yugoslavia, international recognition, Tito–Šubasic, Mihailo Konstantinović, Vladimir Velebit.*

Rad je primljen u Redakciju 26. 01. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

ZNAČAJ I REFLEKSIJE STVARALAŠTVA PRIPADNIKA CRNOGORSKE DIJASPORE U SRBIJI ZA CRNU GORU:

Opšti nivo kultivizacije Vojvodine posle Drugog svetskog rata

Apstrakt: *Razumeti stvaralaštvo pripadnika crnogorske dijaspore u jednom vremenskom intevalu i na jednom ograničenom području zahteva metodološki pristup koji će poći od onog što pojedini istraživači nazivaju "sociologijom doživljaja". Time hoćemo da pokažemo da se stvaralaštvo crnogorske dijaspore može posmatrati u jednom vremenskom kontinuumu čije ćemo početke odrediti sa donošenjem Zakona o kolonizaciji iz avgusta 1945. godine, a samo stvaralaštvo lociraćemo na omeđenom prostoru Vojvodine. Svakako da je to stvaralaštvo bilo uslovljeno različitim društvenim determinantama i da su te društvene determinante u pomenutom istorijskom razdoblju menjale kriterijume društvenog uspeha. Kategorijalni aparat stvaralaštva iz dvadeset prvog veka gotovo je neuporediv sa onim koji je bio posle Drugog svetskog rata, ali su rezultati koji su doprinosili modernizacijskim tokovima područja Vojvodine, njihova zajednička odrednica, dakle, ti učinci ostaju trajni pečat koji je utisnula crnogorska dijaspora. Razumevanje tog procesa bi išlo barem u dva pravca: prvi, koji govori o strukturama identizacije koje su bile posve drugačije nakon Drugog svetskog rata od onih koje su formirane sa raspadom Jugoslavije, i drugi, koji govori o antropološkim*

¹ Vojvođanska politikološka asocijacija. E-mail: gorankaludjerovic10@gmail.com.

pretpostavkama stvaralaca čije se poreklo vezuje za Crnu Goru, gde im je ona bila temelj za društvenu i životnu promociju.

Ključne reči: *Dijaspورا, način života, identifikacija.*

Krenimo od različitih oblika identizacije. Crnogorci kolonizuju oblast Vojvodine nakon Drugog svetskog rata gde naseljavaju oblasti u kojima su pre Drugog svetskog rata živeli Nemci koji kao ratni gubitnici napuštaju područje Vojvodine, iako je njihovo prisustvo na području Bačke trajalo vek i po i po brojnosti su bili treća nacionalna zajednica u Vojvodini. Posebno je pitanje kako pogrešna ideološka opredeljenja mogu cele nacionalne skupine lišiti elementarnog opstanka ali to izlazi iz okvira rada. Sada upotrebljavan kategorijalni aparat govori da je Autonomna pokrajina Vojvodina kao multietnička, multikonfesionalna, multijezička i multikulturalna sredina "preživljavala sve tranzicijske traume bivše Jugoslavije a kasnije i Srbije s početka devedesetih godina"(Dušan Marinković), ali da taj etnokulturni i nacionalni identitet nije bio dominantan nakon Drugog setskog rata. Identitet se tada gradio na preovlađujućoj socijalističkoj ideologiji koja je imala unifikatorske pretenzije, stavljajući jezičke, nacionalne i generalno kulturne razlike u drugi plan ili je pomenute razlike nužno "*miksovala*" sa preovlađujućom ideologijom. Sa druge strane, Crnogorci unose tradiciju kao antropološku vrednost koja, sama po sebi, je izvor autoriteta i koja na paradoksalan način nije bila prepreka za promociju socijalističke ideologije kao nosioca modernizacijskih tokova. Šta više, tradicija je bila u službi socijalističke ideologije iako su nužno dva pristupa društvenm tokovima bila konfliktna.

Druga generacija crnogorskih kolonista smatra se najboljim kreatorima modernizacijskih tokova u Vojvodini u različitim oblastima (nauci, prosveti, zdravstvu, privredi, pravosuđu, umetnosti, sportu). Razume se samo po sebi da se moderni koncept kulture koji ima mnoge izvore razlikuje od onog koncepta kulture koji je upražnjavao sa dolaskom Crnogoraca u Voj-

vodinu. Taj koncept u mnogome je izvorište imao u tradiciji i ne znam na koga bi se bolje odnosio Geteov stav „Zaradite ono što ste nasledili od vaših predaka, da bi ste to zaista posedovali“ ako ne na crnogorsku dijasporu u godinama posle rata. Da budemo precizni, tradicija nije ugravirana u mermernim pločama „*već na srcima Crnogoraca*“. Takav, na tradiciji temeljen odnos, trebalo je usaglasiti sa društvenim preobražajem koji je nastao nakon Drugog svetskog rata. Mi na tradiciju gledamo sa jednog antropološkog stanovišta, koji treba drugačiju prizmu posmatranja od sociološkog, s tim što društveni uslovi umnogome određuju stvaralaštvo. Jer, socijalistička revolucija je bila i osveta monarhiji i njenoj apsolutnoj suverenosti koja je kažnjena od strane racionalista u ime naroda koji je želeo kazniti takvu monarhističku tradiciju. Dakle, ako postoji individualnost nacija i njenih običaja, onda ih je trebalo uklopiti u novom ambijentu. Ako mi je dozvoljeno da budem slikovit, crnogorska dijaspora trebala je napraviti konekciju između mrtvih, živih i onih koji treba da budu rođeni među njenim pripadnicima, ali je konekciju trebala da napravi i između drugih nacionalnih skupina sa kojima su delili prostor obitavanja.

Valja se odrediti pema fenomenu kulture. Pri tome, držimo, kao što je u uvodu rečeno, razumeti društvenu uslovljenost kulture. **Teri Iglton** kulturi određuje četiri značenja: “(1) niz umetničkih i intelektualnih dela; (2) proces duhovnog i intelektualnog razvoja; (3) vrednosti, običaje, verovanja i simboličke prakse uz pomoć kojih muškarci i žene žive; ili (4) čitav način života”.(2017:11) Već iz samog gore navedenog poimanja kulture sledi da ona nema onaj elitistički karakter na kome su insistirali oni nosioci kulture koji u takvom poimanju kulture vide isključivanje drugih koji nisu deo elitnog identita. I prema našem razumevanju kultura ima najšire značenje, izraženo težnjom čoveka za sticanjem novih saznanja i učestvovanjem u njima. Istini na volju tu se može kriti jedno elitističko shavatanje pojma kulture.

Mi samo možemo dodati, rukovodeći se onim poimanjem gore navedenim, da „kultura nije ništa, ili je pak samo svoja sopstvena karikatura,

ako ne predstavlja stvarno učešće u superiornijem životu, koji se ne može konkretno evocirati bez pozivanja na velike stvaraoce u kojima je taj život otelotvoren“.(Gabrijel Marsel prema: Luj Dolo, 2000:81)

Iz gore izrečenog postavlja se pitanje, da li su dva koncepta kulture u koliziji, onaj koji kulturi daje značenje „*čitavog načina života*“ i onaj koncept koji se poziva na „*velike stvaraoce u kojima je taj život otelotvoren*“. Na stanovištu smo da oba pojma kulture nisu neusaglašena. Prvi koncept kulture proizveo je ono što se savremenim kategorijalnim aparatom zove multikulturalizam. „*Čitav način života*“ u suštini tumačimo kao negiranje hijerarhije među vrednostima gde nijedna kultura ne polaže pravo na superiornost u odnosu na drugu kulturu. Mi se možemo pozvati na filozofa **Edmunda Berka** s jedne strane ili nemačkog filozofa **Johana Gotfrida Herdera** s druge strane, ali bi to izlazilo izvan okvira našeg rada. Ono što je paradoksalno da su oba filozofa na primer bili konzervativni a da je potonji, Herder, bio slavljen kao otac modernog nacionalizma i da je ideju o kulturi kao čitavom načinu života uveo u evropsku misao. Ako hoćemo da tražimo kontinuitet u takvom poimanju fenomena kulture onda na multikulturalizam gledamo kao na jednu od savremenih varijacija renesansne ideje o jednakom tretmanu svih individua. Iza takvog viđenja kulture krije se borba za dostojanstvo i potreba za jednakim vrednovanjem svake kulture, gde je pomenuti Herder insistirao na stavu da svaki čovek ima meru u samom sebi. Stvar je u tome da insistiranje na tome da su ljudi drugačiji nije novo. To je pre svega ideja koja hoće da kaže da je svako od nas pozvan da ostvari razliku. I tu se krije opasnost da sprečavanjem drugoga da otvoreno ispoljava sopstvena osećanja koja su možda posredovana i tradicijom, mi mu zapravo onemogućujemo da bude čovek u pravom smislu te reči. Crnogorski identitet u socijalističkoj Jugoslaviji nije bio ni na koji način poništavan, šta više, negovan je od strane komunističkih vlasti i imao je jednu folklornu dimenziju. Naime, polazimo od stave da je pitanje identiteta u Crnoj Gori tog perioda izuzetno težak zadatak jer ne dominira pitanje nacionalne sve-

sti njenog stanovništva i samim tim Crnogoraca u Vojvodini. Na Crnu Goru se gleda kao na *“zemlju predaka”* sa kojom se želi imati *“vremenski kontinuitet”* i tako posmatrano dominira kod Crnogoraca u Vojvodini plemenski identitet koji se razume na jedan folkloran način. Time hoćemo da kažemo da ne postoji izgrađen nivo identifikacije u nacionalnom smislu. Crnogorska istorija i tradicija daju brojne primere poistovećivanja sa Srbima, ali to poistovećivanje je bilo opšte prirode i nije bilo vezano za jednu etničku ili nacionalnu svest. Tek sa raspadom socijalističke Jugoslavije kod Crnogoraca se razvija onaj identitetski obrazac koji je danas preovlađujući. Ako danas postoji dihotomija u razumevanju crnogorskog nacionalnog identiteta onda je ona pre svega između Crnogoraca u Crnoj Gori koji ga doživljavaju kao *“ustavni identitet”* i Crnogoraca van Crne Gore koji ga razumeju kao poziv na tradiciju usled poniženja i društvene marginalizacije kojima su izloženi.

Danas u Vojvodini, novi oblik identizacije Crnogorcima *„rodio“* je potrebu iz identitetskog poniženja i društvene marginalizacije kojoj su izloženi u Srbiji. I to poniženje i društvena marginalizacija određeni su preovlađujućom politikom u Srbiji, servilnim prihvatanjem te politike od otuđenih krugova u Crnoj Gori, koji na crnogorski nacionalni identitet gledaju kao na mračan i neistorijski. Dakle, pitanje identiteta je preovlađujuće za sopstevno situiranje u Srbiji ali i za odnos prema matičnoj državi. Ako postoji nit koja povezuje pripadnike nacionalne manjine u Srbiji onda je ona u osećanju pripadnosti crnogorskoj kulturnoj i institucionalnoj zajednici ali sa različitim identitetskim obrascem. Delimično taj identitetski obrazac ima zajedničke karakteristike oličene u zajedničkoj istoriji, preovlađujućoj hrišćanskoj religiji, gotovo identičnosti jezika. Ipak, identitet utemeljen na civilizacijskim vrednostima poput liberalne demokratije ili ljudskih prava u osnovi diferencira crnogorski i većinski srpski identitet i u Srbiji i u Crnoj Gori. Kako primećuje sociolog **Manuel Kastels**, *„zajednica na osnovu identiteta može imati samo dva prihvatljiva određenja. Prvo, je samoodređenje **isključivanjem drugog (podvukao G.K.),** svih onih koji nisu poput nas,*

to jest, ksenofobna distinkcija. Drugo određenje, nabijenije smislom, jeste ono koje sam davno osmislio kao *identitet-projekat (podvukao G.K.)*. To jest, volja da se učestvuje u zajedničkom projektu, želja da se bude Evropljanin, iznad nacionalnih identiteta, i otkrivanje njegovog smisla u zajedničkoj praksi kao što su, recimo, rad, studije, politika, kultura“. S ambicijom da pomenuto stanovište Kastelsa primenimo na srpsko-crnogorske odnose, držimo da je ideja isključenja drugog danas u Srbiji preovlađujuća kao i da ideja „*identitet-projekat*“ u Crnoj Gori ima svoje utemeljenje. Zatvorenost za druge u Srbiji a pre svega Crnogoraca, kreirana je od političke, intelektualne i crkvene elite, koja je imala potporu u narodu s demokratskim deficitom, što je dodatno nagrizalo srpsko-crnogorske odnose. Očigledna pretenzija na hegemonu ulogu Srbije u odnosu na Crnu Goru ispoljena je i u potrebi negiranja crnogorskog nacionalnog identiteta. Crnogorski nacionalni identitet određujemo kao identitet-projekat koji je i u samoj Crnoj Gori negovao međunacionalnu skladnost s ambicijom potpune uključenosti u evropski identitet, koji bi trebao da Crnoj Gori pruži veći smisao kroz zajedničku praksu. Krhkost crnogorskog projekta izbila je onog trenutka kada je politika straha iz Srbije prenetu u Crnu Goru, kod onih političkih krugova i dela naroda koji nije spreman na otvorenost i praksu delanja preko jednoznačnog i konzervativnog nacionalnog identiteta. Drugačije rečeno, konzervativni krugovi u Srbiji i Crnoj Gori ne mogu da razumeju preklapajuće i višedimenzionalne identitete, već se drže prevaziđene koncepcije koja nužno, zbog sopstvene zatvorenosti, inicira sukobe. Predstavnička institucija crnogorske nacionalne manjine u Srbiji zatvorila se u sebe i izolovala od onih koje treba da predstavlja. Preobražena u aparat koji divinizuje srpskog vladara i omalovažava državu maticu, nesposobna da crnogorskom kulturnom iskustvu pruži zaštitu, postala je negacija same sebe. Ako nam je dopušteno da budemo slikoviti srpska nacionalistička starost pokušava crnogorskoj nacionalističkoj mladosti da ukrade iskustvo. Ako u tome i uspe to će unekoliko biti zahvaljujući institucijama prividne normalnosti koje su u vidu saveta nacionalnih manjina dobrano iste i uništile. To je samo eho

pređašnjih društvenih odnosa koji nameravamo dalje objasniti i koji su *conditio sine quo non* sadašnjih društvenih odnosa. Razumevanje kulture svakako nije na poslednjem mestu njihove uzročnosti.

Gore izrečeno razumevanje kulture nalazi se u prvom planu društvenih i političkih odnosa jer se suprotstavlja nasilju koje su neke kulture i jezici nametali drugima u vidu standarda kojima su druge „*manje*“ kulture i jezici gušeni, ili su bili primorani da se prilagođavaju „*snažnijoj kulturi*“. Sasvim je jasno iz ovoga, da je takvo tumačenje kulture u vidu identitetskog obrasca kao reakcija na moguću asimilaciju od strane „*snažnije kulture*“. Dakle, multikulturalizam crpi svoje ideje na onom ustoličenom romantičarskom shvatanju važnosti kulture i jezika. Štaviše, multikulturalizam možemo čak odrediti i kao afirmaciju neoromantičarskih tendencija. Za potpunije razumevanje kulture smatra se da moraju da postoje određeni preduslovi kao što su znanje, saznanje, obrazovanje i usavršavanje. Prema **Luju Dolou** „*kad se govori o znanju, to znači sticanje saznanja, ali i iskustva, i jedno i drugo može da bude ograničeno na jednu jedinu misaonu disciplinu*“. (2000:53) Za elitiste obrazovanje je simbol prefinjenosti prema kojem treba da se razlikuju od „*prostaka*“. Dakle, ovde se više potencira na kulturi kao delu jedne grupe koja bi se razlikovala od kulture kao čitavog načina života. Ovde to razlikovanje možemo razumeti i kao kulturu koja se zajednički deli u vidu načina života dok bi za elitiste ona značila kulturu koja se zajednički stvara. Ako je krajnji smisao i cilj multikulturalizma bio u integraciji onda su osporavanja tog cilja išla u pravcu optužbi da je to regresivan postupak ili podmukla manipulacija. Teza koju postavljamo je da se danas civilizacija našla u sukobu sa kulturom. Držimo i da su socijalistička vremena kulturi davala podsticaje koji su bili osujećeni samo u okviru kritika ili negiranja socijalističke ideologije i moguće kritike ukupno uspostavljenih nacionalnih odnosa. Akulturacija je proces koji je teritorijalno omeđen jer se kulturni uticaji daju i primaju u međusobnoj raznolikosti. Dakle, u ideji da kultura stvara ljude, kultiviše ih, ili odgaja da to postanu, otišlo se korak dalje gde

se fenomen kulture razume kao upravljanje događajima prema planu i volji onih koji kontrolišu te događaje, što se često graniči sa manipulisanjem mogućnostima. Socijalističko upravljanje kulturom jeste bila činjenica koja je sa svoje strane trebala da homogenizuje društvo, gde je kritički impuls u odnosu na postojeći status quo bio gotovo isključen ili i ako je postojao on ni na koji način nije narušavao postojeću uspostavljenu strukturu. Kultura je dakle, bila u službi upravljača tog društva, koji između ostalog uz pomoć kulture vrše kozmetičke promene, ili, što je još paradoksalnije, kultura je bila efikasan otpor promenama koje im nisu bile u interesu.

Stvaralaštvo u lokalnim sredinama

Kulturno stvaralaštvo crnogorske dijaspore u lokalnim sredinama davalo je pečat istim i bitno preko kulture identiziralo lokalne zajednice. Taj pečat lokalnim sredinama preko kulture posebno je značajan od ranih šezdesetih godina do poznih osamdesetih godina 20. veka. U skladu s našom navedenom percepcijom kulture, posebno likovni stvaraoci i umetnici imaju svoje nesumnjive inovatorske koncepcije, oslonjeni na „*plastičku materiju i savremeni likovni izraz i semantički iskaz, uglavnom ostaju na pozicijama vlastitog viđenja sveta i izrazito ličnog načina obraćanja realizaciji plastičkog sveta slike, skulpture, grafike i crteža*“ (Miloš Arsić, Mile Ignjatović). Za intenziviranje likovnog života u Vrbasu, koji je uzet kao case of study, doprinos se ogleda preko stvaralaštva koje kroz izlagačku delatnost Likovnog salona koji, sa svoje strane uspešno saraduje s Narodnim muzejom u Beogradu, galerijom „*Sava Šumanović*“ i galerijom „*Milan Konjović*“ u potpunosti afirmiše slikare sa crnogorskim identitetom, iako on u nacionalnom smislu nije preovlađujući već se pre doživljava na jedan folkloran način kao vezanost „*za krš iz kojeg su potekli*“. Ako postoji nekakva njihova zajednička nit sa drugim kulturama svakog ponaosob stvaraoca, iako razu-

me se svako od njih zasebno ima svoj autentičan izraz, ta se nit sastoji u postojanju umetničkog dijaloga s drugima u zajedničkom vremenu. Primetne su različite staze ideja koje mogu da se prate od kritičkog uvažavanja tradicije, uslovno realističke do asocijativne, često i apstraktne, nekada lirske ili linearne i konstruktivne plastičke predstave.

Svakako da su autori koji su, što rodnom ili na neki drugi način povezani sa Crnom Gorom kao geografskom odrednicom, dali onaj doprinos koji je Vojvodinu učinio poželjnom zajednicom čije je bogatstvo različitosti oplemenjivalo ceo prostor.

Tako slikar **Ratko Šoć** daje jedno plastično ocenjivanje tog „*zanata*“ za elitističko vrednovanje kulture: „*Crtež je nešto uzvišeno. To vam je rendgenski snimak slikara. Ako slikara razrežete uzduž i ne procuri iz njega tuš, onda nije slikar. Svi veliki slikari bili su veliki crtači. Slikar ne mora tačno da crta, nego dobro*“.(Ratko Šoć 1992)

Isti umetnik ilustrativno vrednuje i položaj crnogorske dijaspore u aforizmu: „*Od nevremena se čovek može skloniti, od vremena ne može*“. Crnogorci u Vojvodini ne sklanjaju se od vremena već mu daju svoj sadržaj. Osuđeni da žive onako kako društvene prilike nalažu, stvaralaocima nije dopušteno da im te prilike određuju i oblike stvaralaštva, pa će Ratko Šoć, sasvim umesno, primetiti da svaki dobar slikar u svom radu može da nađe nešto rđavo, dok loš ne može. Lucidnost pomenutog slikara dolazi u vrednovanju elitističke kulture koja nedvosmisleno determiniše ne samo jednu zajednicu već generalno i umetnički pravac. Tako je na svoj duhovit način iskazao razliku između **Petra Lubarde** i **Mila Milunovića**. Rekao je: „*Lubarda je slikao gusle i guslare, a Milo violine*“. Razume se da je ovakav odgovor pristrasan i sasvim netačan ali se njome otkriva slikareva narav kod kojeg su elementi „*apolonijskog prevagnuli nad dionizijskim, gde promišljeno i racionalno ima prednost nad spontanim i emotivnim, da intimno i lirsko stoje po vrednostima iznad opšteg i epskog, odnosno da violina znači i vredi više od gusala*“ (Nikola Kusovac). Naravno da ovo ne treba razumeti u buk-

valnom smislu. Ovo kazivanje pre ima slikovit karakter, ali i instrumentalnu vrednost koja govori o prilagodljivosti crnogorske dijaspore novom društvenom i kulturnom ambijentu, sposobnosti da ga prihvati, ali i da ga uveliča. Kod svih umetnika crnogorske dijaspore, zaključno s Ratkom Šoćem zapažamo da umetnički razvoj nije skokovit ili obeležen nekakvim korenitim promenama već su nastojali da u doslednom kretanju vrednosti kojima se rukovode doprinesu javnom prostoru. I u samom ovom blic prikazu, pokušao sam da iznesem doprinose crnogorske dijaspore koji su neizbrisivi i koji su dali nemerljiv doprinos oplemenjivanju života u jednoj višenacionalnoj zajednici.

Zaključak

Crnogorska dijaspora dala je nemerljiv doprinos razvoju i modernizaciji Vojvodine nakon Drugog svetskog rata. Bez nacionalnog identiteta koji bi imao ideološko značenje nakon Drugog svetskog rata, sa spremnošću da svoje ukupne kapacitete stave u službu socijalističke izgradnje društva, Crnogorci u Vojvodini sav svoj potencijal stavjaju u službu jednog opšteg dobra, što je u krajnjoj liniji i rezultiralo ukupnom plodnošću u raznim oblastima društvenog života (privredi, zdravstvu, prosveti, sportu, kulturi...). Crnogoracima su nove vlasti priznavale novouspostavljeni nacionalni identitet ali je on bio „*pokriven*“ socijalističkom ideologijom i oni su ga doživljavali na jedan folkloran način i to pre svega preko plemenske pripadnosti. Tek sa raspadom Jugoslavije nacionalni identitet Crnogoraca se problematizuje i dobija ideološko značenje. Posebno smo se osvrnuli na doprinos crnogorske dijaspore u kulturnom stvaralaštvu sa doprinosima u slikarstvu koje ima i vanvremensko i vanteritorijalno vrednovanje od neprocenjivog značaja. Metodološki se rukovodeći studijom slučaja, ograničili smo se na stvaralaštvo slikara Ratka Šoća koji je i tvorac pesme „*Osam tamburaša sa Petrovaradina*“, kao ilustrativan primer vrednovanja multikulturalnosti u Vojvodini.

LITERATURA:

- Arnold, Matthew. 2017. Kultura i anarhija. <https://identitetblog.wordpress.com/2017/02/18/esej-kultura-i-anarhija-autora-matthew-arnolda/> Pristupljeno: 20. avgusta 2023. godine
- Dolo, Luj. 2000. Individualna i masovna kultura. Beograd: Clio
- Halpern, Katrin, Ruano-Borbalan, Žan Klod. 2009. Identitet(i). Beograd: Clio
- Iglton, Teri. 2017. Kultura. Beograd: Clio
- Kastels, Manuel. 2022. Sunovrat: Kriza liberalne demokratije. Beograd: Clio
- Lošonc, Alpar, Prole, Dragan. 2012. Aporije multikulturalizma. Novi Sad: Mediterran publishing
- Pavlović, Srđa. 2003. Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society. U: Montenegro in Transition Problems of Identity and Statehood by Florian Bieber (ed.). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- Šoć, Ratko. 2008. 50 godina umetničkog rada. Vrbas
- Šušnjić, Đuro. 2004. Drama razumevanja: od kulture govora prema kulturi razgovora. Beograd: Čigoja štampa
- Šušnjić, Đuro. 2015. Teorija kulture. Beograd: Zavod za udžbenike

THE SIGNIFICANCE AND REFLECTIONS OF THE CREATIVITY OF MEMBERS OF THE MONTENEGRIN DIASPORA IN SERBIA FOR MONTENEGRO:

The General Level of Cultivation in Vojvodina After the Second World War

Abstract: *Understanding the creativity of members of the Montenegrin diaspora in one period of time and in one limited area requires a methodological approach that will start from what some researchers call the “sociology of experience”. With this, we want to show that the creativity of the Montenegrin diaspora can be observed in one time continuum, the beginning of which we will determine with the passing of the Law on Colonization from August 1945, and we will locate the creativity itself in the limited area of Vojvodina. It is certain that this creativity was conditioned by different social determinants and that these social determinants changed the criteria of social success in the mentioned historical period. The categorical apparatus of creativity from the twenty-first century is almost incomparable to the one after the Second World War, but the results that contributed to the modernization trends of the area of Vojvodina are their common determinant, therefore, those effects remain a permanent stamp left by the Montenegrin diaspora. The understanding of that process would go in at least two directions: the first, which talks about the structures of identification that were completely different after the Second World War from those that were formed with the breakup of Yugoslavia, and the second, which talks about the anthropological assumptions of creators whose origins are linked to the Montenegro, where it was the foundation for their social and life promotion.*

Key words: *Diaspora, way of life, identification.*

Rad je primljen u Redakciju 26. 09. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

UPOTREBA MATERNJEG JEZIKA U NARODNOJ SKUPŠTINI REPUBLIKE SRBIJE – NEKA KONCEPTUALNA PITANJA²

Apstrakt: *Pravo na upotrebu maternjeg jezika u radu Narodne skupštine je već odavno ukorenjeno u pravni poredak Republike Srbije, ali bez konkretizacije osnovnih uslova pod kojima se ovo pravo može nesmetano realizovati u svako doba. Narodni poslanici mogu da se obraćaju u parlamentu pismeno i usmeno na svom jeziku ali načelno moraju unapred prijaviti svoju želju zbog nepostojanja stalne prevodilačke službe. To znači da mogu da govore na svom jeziku bilo kad, ali postoji bojazan da ih svi prisutni neće razumeti.*

Ovaj rad se bavi nekim konceptualnim pitanjima u vezi sa pravom narodnih poslanika na upotrebu svog jezika u parlamentu koja proizlaze iz pravne kolizije i pravne praznine regulative, odnosno operativnih-tehničkih nedostataka za ostvarivanje ovog prava u Srbiji.

Ključne reči: *Narodna skupština, Srbija, maternji jezik, narodni poslanik, pripadnik nacionalne manjine.*

¹ Docent Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić u Novom Sadu, e-mail: beretka.katinka@gmail.com.

² Ovaj rad je podržala Mađarska nacionalna kancelarija za istraživanje, razvoj i inovacije – NKFIH (pod brojem granta 143523, Parlamentarna zastupljenost manjina u međunarodnom poređenju: deskriptivna ili suštinska reprezentacija?) / This work was supported by the Hungarian National Research, Development and Innovation Office–NKFIH (under grant number 143523, The parliamentary representation of minorities in international comparison: descriptive or substantive representation?)

Uvod

„Narodni poslanik ima pravo da na sednici Narodne skupštine govori i da pisane dokumente u radu Narodne skupštine, predviđene Poslovnikom, podnosi na svom jeziku.“³ Citirana zakonska odredba je jasna: ovo pravo nije rezervisano samo za one narodne poslanike koji su pripadnici nacionalnih manjina u Republici Srbiji, nego i sve poslanike čiji maternji jezik nije službeni jezik u radu Narodne skupštine – a što je srpski jezik i ćirilčko pismo, a latiničko pismo u skladu sa zakonom,⁴ odnosno koji žele da se izjasne bilo usmeno, bilo pismeno na svom maternjem jeziku na sednici parlamenta. Ostvarivanje ovog prava nije uslovljeno neznanjem srpskog jezika, nesigurnošću u sopstvenim jezičkim kompetencijama ili nacionalnom pripadnošću, nego je stvar slobodnog izbora svakog poslanika. S druge strane, za razliku od navedene odredbe Zakona o Narodnoj skupštini, propisi u oblasti manjinskih prava garantuju ovo pravo samo narodnim poslanicima pripadnicima nacionalnih manjina.

Imajući u vidu očiglednu koliziju između zakona u pogledu personalnog dejstva dotične odredbe, osnovano se postavlja pitanje kako ostvarivanje ovog jezičkog prava izgleda u praksi. Na kojim jezicima se ostvaruje ovo pravo, naročito u nedostatku pravne definicije *maternjeg/svog jezika*? Koji su pravni, administrativni i tehnički preduslovi upotrebe maternjeg jezika u radu Narodne skupštine? Da li ovo pravo predstavlja više od još jedne „prazne“ odredbe u zakonu, i stvarno ispunjava svoju funkciju? A šta je inače funkcija ovog prava? Cilj ovog rada je da se nađu odgovori na ova načelna pitanja, odnosno da se ukaže na nedostatke u pravnoj regulativi i praktičnoj realizaciji.

³ Zakon o Narodnoj skupštini, “Sl. glasnik RS”, br. 9/2010, član 9. stav 2.

⁴ Zakon o Narodnoj skupštini, “Sl. glasnik RS”, br. 9/2010, član 9. stav 1.

Funkcija upotrebe maternjeg jezika u kontekstu rada predstavničkih tela

Narodna skupština je najviše predstavničko telo i nosilac ustavotvorne i zakonodavne vlasti u Republici Srbiji.⁵ Narodni poslanici predstavljaju čitavo društvo – nezavisno od nacionalne pripadnosti, političkog uverenja, maternjeg jezika itd. birača – u toku kolektivnih političkih debata koje su izvodljive samo ako se učesnici razumeju. Evidentna je i mogućnost prevođenja među ljudima različitih jezika, što opet može biti preskupo i glomazno. Zato je po jednom shvatanju *„kada nacionalne države promovišu zajednički nacionalni jezik, može se smatrati da omogućavaju snažniji oblik deliberativne demokratije. Za liberalne nacionaliste nacionalni politički forumi sa jednim zajedničkim jezikom predstavljaju primarni locus demokratskog učešća u savremenom svetu i istinski su participativni.“* (Kymlicka/Straehle, 1999: 70) *„Jezik je složeniji i izražajniji u monolingvističkoj sredini, uključujući metafore, simbole ili aluzije za prenošenje argumenata, emocija, stavova ili ideoloških konotacija.“* (Ringe, 2022: 11) Znači, navodno u monolingvističkom predstavničkom telu gledišta, odnosno „energije“ iza tih gledišta više dolaze do izražaja, nego kada svi govore različitim jezicima.

Negde se podrazumeva da narodni poslanici nezavisno od svoje nacionalne pripadnosti dobro vladaju srpskim jezikom, ali mogu da se razlikuju u pogledu stepena znanja jezika: nekima je srpski jezik kao maternji, dok je drugima kao strani jezik. Nekoliko eksperimentalnih studija je otkrilo da upotreba stranog jezika utiče na percepciju rizika, smanjuje oslanjanje ljudi na intuiciju prilikom donošenja odluka, utiče na moralni sud (ljudi su manje skloni da lažu kada koriste strani jezik), vodi do blažih presuda o moralnim ili društvenim kršenjima tabua, i manje angažuju emocije nego prilikom upotrebe maternjeg jezika. (Ringe, 2022: 115–117) U principu *„ljudi donose sistematski različite odluke na stranom jeziku u odnosu na svoj maternji jezik.“* (Costa/Duñabeitia/Keysar, 2019: 1)

⁵ Ustav Republike Srbije, “Sl. glasnik RS”, br. 98/2006 i 115/2021, član 98.

Takođe, treba imati u vidu kome se ova izlaganja na maternjem jeziku – što nije srpski – adresiraju: biračima govornicima istog jezika radi obraćanja pažnje na neko važno pitanje; ostalim poslanicima negovornicima konkretnog jezika u cilju provociranja; ili možda obema kategorijama istovremeno. 2007. godine **Balint Pastor**, poslanik Saveza vojvođanskih Mađara je najavio da će članovi poslaničke grupe ubuduće na sednicama Narodne skupštine *možda* govoriti i na mađarskom jeziku – naročito u svetlu predizborne kampanje – s obzirom da ogromnu većinu birača te stranke čine građani mađarske nacionalnosti. Tadašnji predsednik Narodne skupštine, **Tomislav Nikolić** je reagovao sledećim rečima: „Vaše pravo da govorite na mađarskom jeziku je neprikosnoveno i neotuđivo i Skupština će vam omogućiti to pravo. (Aplauz) Ne bih voleo da je ta vaša želja izraz nekog otpora prema predsedniku Narodne skupštine, jer je ta vaša želja neko vraćanje u prošlost. U vreme demokratije, od 2000. godine naovamo, nismo imali zahteve za prevođenje na maternji jezik.“⁶

Nezavisno od činjenice da narodni poslanici u svako doba mogu da koriste svoj maternji jezik u radu Narodne skupštine – čiji radni jezik je srpski, političke debate se ne odvijaju na više jezika. Komunikacija je samo jednosmerna: poslanik može da priča, pita, ali se reakcije, odgovori od ostalih poslanika, odnosno pozvanih ne prevode. Takođe, upotreba svog jezika je ograničena na sednice Narodne skupštine, a ne reguliše se/ne garantuje se u odborima i radnim telima Narodne skupštine, u čijem radu poslanik može da učestvuje aktivno kao član, ili pasivno kao posmatrač, bez prava na odlučivanje.

U praksi se može primetiti da poslanici pričaju na svom jeziku prvenstveno kada upotreba konkretnog jezika ima simboličko značenje – zavisnosti od teme debate, ali se generalno gledano u radu Narodne skupštine Republike Srbije retko koristi. Zato je ispravno zaključiti da je „*pravo na*

⁶ Obraćanje narodnog poslanika Balinta Pastora Narodnoj skupštini, 09.05.2007. <http://www.pasztorbalint.rs/hu/parlamenti-felszolalások/a-magyar-nyelv-parlamenti-hasznalatára-vonatkoz-koveteles>

upotrebu svog jezika tipično jedno od onih prava u parlamentu za koje je obezbeđivanje same mogućnosti možda važnije od praktičnog ostvarivanja prava.“(Bereczky/Schweighoffer, 2023)

Jezička prava narodnih poslanika u Srbiji: pravni okvir, pravne praznine i kolizije

Narodni poslanici u smislu Zakona o Narodnoj skupštini mogu da koriste svoj maternji jezik stalno ili u određenom slučaju na sednicama Narodne skupštine, a generalni sekretar Narodne skupštine je dužan da obezbedi istovremeno prevođenje njegovog/njenog usmenog izlaganja ili dokumenta koji je podneo, na srpski jezik.⁷ S obzirom na tehničke uslove operacionalizacije ovog prava, logično bi bilo da Poslovnik Narodne skupštine detaljnije reguliše okolnosti ostvarivanja jezičkih prava narodnih poslanika: koliko unapred i na koji način se generalni sekretar obaveštava o nameri korišćenja maternjeg jezika od strane poslanika; da li je u vreme predviđeno za poslanička pitanja, odgovore, replike uračunato i vreme konsektivnog prevoda (što, inače, ne bi bilo korektno); u kom roku poslanici moraju podneti pisane dokumente na svom jeziku radi prevođenja; koje su pravne posledice odbijanja zahteva za upotrebu svog jezika u radu Narodne skupštine; kome mogu poslanici da se obrate za pravnu pomoć u slučaju odbijanja itd. Važeći Poslovnik Narodne skupštine ne daje odgovore, tačnije, ne sadrži jezičke odredbe. Prethodni poslovници su bili malo konkretniji, ali je većina navedenih pitanja i dalje ostala bez odgovora. Naime, prečišćeni tekstovi poslovnika iz 2002. i 2005. godine predviđali su da je u Narodnoj skupštini u službenoj upotrebi srpski jezik i ćiriličko pismo (za razliku od važećeg poslovnika, koji dozvoljava upotrebu latiničnog pisma u skladu sa zakonom); i ako je narodni poslanik imao nameru da na sednicama Narodne skupštine govori i pisane dokumente u radu Narodne skupštine podnosi

⁷ Zakon o Narodnoj skupštini, “Sl. glasnik RS”, br. 9/2010, član 9. stav 3.

na svom maternjem jeziku, bio je dužan da o tome *blagovremeno* obavesti sekretara Narodne skupštine, kako bi se obezbedilo prevođenje.⁸ Trenutno važeće rešenje ne reguliše dužnost poslanika za *blagovremeno* informisanje sekretara o svojoj nameri. Ovaj nedostatak može da se koriguje jedino uspostavljanjem stalne prevodilačke službe u Narodnoj skupštini, ali s obzirom na ekstenzivnu formulaciju zakonske odredbe – to jest, svi narodni poslanici faktički na svakom jeziku koji im je maternji mogu da se obrate parlamentu – sporno je za koje jezike treba angažovati prevodioce.

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2022. godine 84% građana je označilo srpski jezik kao svoj maternji, 1,3% se nije izjasnilo, a za 4,5% ovaj podatak nije poznat – što znači da i dalje ostaje 10% stanovništva čiji maternji jezik je albanski, bosanski, bugarski, bunjevački, vlaški, mađarski, makedonski, nemački, romski, rumunski, ruski, rusinski, slovački, slovenački, ukrajinski, hrvatski, crnogorski ili neki drugi *strani jezik*. (Republički zavod za statistiku, 2023) Primenjujući ove brojeve na sastav Narodne skupštine sa ukupno 250 članova, može se pretpostaviti (u nedostatku službenih podataka o maternjem jeziku narodnih poslanika) da otprilike 25 poslanika ima maternji jezik koji nije službeni jezik rada parlamenta (to jest, srpski). U smislu Zakona o Narodnoj skupštini obraćanje, odnosno podnošenje dokumenata je moguće na svim jezicima, a ne samo na jezicima nacionalnih manjina. Imajući u vidu da prema poslednjem izveštaju *Ethnologue* danas na svetu postoji više od 7 100 živih jezika, uključujući znakovne, mešovite, veštačke, kreolske i nekategorisane jezike, i neke jezike govori više stotina miliona ljudi (mandarinski, engleski, hindi, španski...), dok neke samo nekoliko desetina (Eberhard/Simons/Fennig, 2023), može se zaključiti da odredba o jezičkim pravima narodnih poslanika u Srbiji uvodi tkz. jezičku slobodu (*freedom of language*) u radu parlamenta, i koja je – u savremenim okolnostima, a naročito u kontekstu teme ovog članka – neostvarljiva.

⁸ Poslovnik Narodne Skupštine Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 56/2005 - prečišćeni tekst, član 231; Poslovnik Narodne Skupštine Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 32/2002 - prečišćeni tekst, član 226.

Naravno, najrealnija situacija je da predstavnici govore na jeziku nacionalne manjine, ali tumačenje Zakona o Narodnoj skupštini dozvoljava mnogo širu primenu od toga. S druge strane, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina,⁹ odnosno Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama¹⁰ sadrže slične odredbe, ali sa restriktivnijem personalnim dejstvom. Naime, oba zakona garantuju pravo na upotrebu svog jezika samo narodnim poslanicima pripadnicima nacionalnih manjina. 2018. godine sprovedene su brojne izmene Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisama, između ostalog, radi usaglašavanja sa Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u pogledu upotrebe maternjeg jezika narodnih poslanika u radu parlamenta. Nekadašnji federalni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina je već odavno garantovao poslanicima pripadnicima nacionalnih manjina pravo na upotrebu svog jezika, ali samo u tadašnjim federalnim organima. Izmenom Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisama ovo pravo se samo konkretizovalo u poretku Srbije.

Prvobitni, početni predlog izmene je bio da samo oni poslanici iz reda nacionalnih manjina čiji ideo u stanovništvu prelazi 2% imaju pravo da se obraćaju na svom jeziku. Polazeći od rezultata poslednjeg popisa, jedino poslanici Bošnjaci i Mađari bi mogli da ostvaruju ovo pravo. (Republički zavod za statistiku, 2023b) S obzirom na navodno diskriminatorški karakter predloga u odnosu na brojčano manje nacionalne zajednice u Srbiji, ovaj uslov se na kraju izbacio iz konačne i kasnije prihvaćene verzije.

U toku parlamentarne debate o izmenama i dopunama zakona nije se obratila pažnja na gore navedenu koliziju između zakona, zato smo trenutno u situaciji da je prema jednom zakonu obraćanje parlamentu na svom jeziku dozvoljeno svim narodnim poslanicima, dok prema propisu istog ranga samo poslanicima pripadnicima nacionalnih manjina. No, i po-

⁹ "Sl. list SRJ", br. 11/2002, "Sl. list SCG", br. 1/2003 – Ustavna povelja, "Sl. glasnik RS", br. 72/2009 – dr. zakon, 97/2013 – odluka US, i 47/2018, član 11.

¹⁰ "Sl. glasnik RS", br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 - ispr., član 11. stav 11–12.

red toga postoji više kontroverznih pitanja: koji jezik poslanici pripadnici nacionalnih manjina mogu da koriste: da li je to jezik nacionalne manjine kojoj pripadaju, ili jezik po slobodnom izboru poslanika – jer znamo da jezički i nacionalni identitet mogu ali ne moraju da se poklapaju; s obzirom na slobodu izražavanja nacionalne pripadnosti da li poslanici moraju prvo da kažu kojoj nacionalnoj manjini pripadaju da bi koristili svoje pravo na upotrebu maternjeg jezika; da li poslanici pripadnici nacionalnih manjina mogu imati više maternjih jezika istovremeno.

Tehnički-operativni uslovi za upotrebu maternjeg jezika narodnih poslanika

U okviru službe Narodne skupštine obrazovan je poseban odsek za poslove prevođenja u kojem se obavljaju poslovi konsekutivnog i simultanog prevođenja za potrebe predsednika i potpredsednika, poslaničkih grupa i radnih tela Narodne skupštine u vezi sa međunarodnim parlamentarnim aktivnostima. Odsek je deo Odeljenja za spoljne poslove u Sektoru za međunarodne poslove. Znači primarna oblast rada nije prevođenje dokumenata i izlaganja narodnih poslanika na sednicama Narodne skupštine, nego usmeno prevođenje prilikom bilateralnih i multilateralnih sastanaka u okviru redovnih međunarodnih aktivnosti Narodne skupštine u zemlji i inostranstvu, odnosno pisano prevođenje radnih akata i dopisa potrebnih za obavljanje redovnih međunarodnih aktivnosti Narodne skupštine i rad delegacija pri međunarodnim i regionalnim institucijama i organizacijama. U odseku su sistematizovana radna mesta za prevodioce koji imaju odgovarajuće obrazovanje u okviru obrazovno-naučnog polja filoloških nauka – anglista ili romanista ili germanista, i koji u zavisnosti od radnog mesta obavljaju stručne poslove, pomoćne i prateće stručne poslove, odnosno pružaju stručnu podršku u toku prevođenja.¹¹ Pravilnik o unutrašnjem ure-

¹¹ Pravilnik o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mesta u službi Narodne

đenju i sistematizaciji radnih mesta u službi Narodne skupštine ne predviđa radna mesta za prevodioce za manjinske jezike, nego se oni angažuju po potrebi na osnovu okvirnih sporazuma koje je Narodna skupština zaključila sa više privrednih subjekata.

Prema Planu javnih nabavki za 2023. godinu Narodna skupština je raspisala konkurs u otvorenom postupku za usluge prevođenja, ali u samom planu nije konkretizovan o kojim (manjinskim) jezicima se radi. Prema konkursnoj dokumentaciji iz 2019. godine za javnu nabavku usluga prevođenja za potrebe Narodne skupštine Narodna skupština u ulozi naručioca je zahtevala pisano i usmeno prevođenje sa 15 jezika na srpski jezik i obrnuto, i to za sledeće jezike: engleski, francuski, nemački, italijanski, španski, ruski, arapski, kineski, turski, rumunski, bugarski, mađarski, albanski, portugalski i slovački jezik. Prema uslovima konkursa naručilac je, takođe, mogao da zahteva prevođenje sa drugih jezika/na druge jezike van navedenog spiska, po potrebi. Usluge su se pružale sukcesivno, u rokovima koje je odredio naručilac za svaki konkretan pravni posao.¹² Iako najnovija konkursna dokumentacija u ovoj oblasti nije javno dostupna na sajtu parlamenta, može se pretpostaviti da se uslovi nisu mnogo promenili.

Poslanica **Nadija Bećiri** se obratila parlamentu 2021. godine na albanskom jeziku, ukazavši na potrebu nošenja maske radi solidarisanja sa građanima, odnosno na životne uslove u Bujanovcu, Preševu i Medveđi koje „su multietničke zajednice gde žive Albanci, Srbi, Romi i druge manjine koje pružaju ruke jedni drugima...“ Poslanica je zato pozivala Vladu da investira u ovaj deo zemlje koji je kritičan, a ona će se zajedno sa kolegama iz opozicije dalje boriti protiv mržnje protiv Albanaca u Srbiji.¹³ Tadašnji pred-

skupštine, 03 Broj: 02-461/19, 15. mart 2019. godine.

¹² Konkursna dokumentacija javna nabavka usluga – usluge prevođenja za potrebe Narodne Skupštine Republike Srbije, broj JN 6/19.

¹³ Četvrta sednica Prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/86-21, 23. mart 2021. godine.

sednik Narodne skupštine, **Ivica Dačić** je zahvalio na kooperativnosti u pogledu blagovremene najave zahteva za upotrebom albanskog jezika, i tako su uspjeli obezbediti prevodioca na vreme. Kontra primer je obraćanje **Šai-pa Kamberija** ko je mesec dana ranije bez najave postavio pitanje premijerki na svom maternjem jeziku – albanskom. Ostali su pokušali da poremete govor na albanskom vikanjem, što samo dodatno potvrđuje da govorenje na maternjem jeziku u parlamentu može biti provokativno – naročito s obzirom na temu koja se odnosila na presudu Višeg suda u Beogradu u vezi sa govorom mržnje i upotrebom reči „šiptar“ od strane ministra **Vulina**. O tome svedoči i izlaganje poslanika **Bojana Torbice**: „*nama nije smetalo na kom jeziku se poslanik obraća, već šta priča dok se obraća.*“¹⁴ Nekoliko ljudi je postavilo pitanje odgovornosti predsedavajućeg: zašto nije intervenisao tokom govora na albanskom zbog sadržaja koji vređa Srbiju i Srbe. Inače, ovo je besmislica, s obzirom da predsedavajući ne može da predvidi šta će poslanik reći, pogotovo ako to radi na jeziku koji je mu nepoznat. Reakcija Kamberija (data inače na srpskom jeziku) je bila mirna i lakonska: „*nije mi žao što me ne razumeju na albanskom, žao mi je što me ne razumeju na srpskom kada pričam, a dobro pričam.*“¹⁵ Zbog nedostatka prevodioca za simultano prevođenje gospodin Kamberi je naknadno dostavio prevod svog govora koji je priložen kao dopunu stenografskih beležaka – iako nije imao obavezu da to uradi. Takođe je ukazao na potrebu angažovanja stalnih prevodioca makar za mađarski i albanski jezik, ali kako pre toga, tako ni danas Narodna skupština nema stalno zaposlene prevodioce ni za jedan manjinski jezik.

¹⁴ Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije u dvanaestom sazivu, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/25-21, 10. februar 2021. godine.

¹⁵ Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije u dvanaestom sazivu, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/25-21, 9. februar 2021. godine.

Zaključna razmatranja

Pravo narodnih poslanika na upotrebu svog jezika u radu parlamenta ne reguliše se u Evropskoj povelji o regionalnoj ili manjinskim jezicima, niti se spominje u Preporukama iz Osla o pravu nacionalnih manjina na upotrebu sopstvenog jezika. Radi se o pravu koje je već odavno prisutno u pravnim porecima zemalja u regionu, i razvilo se nezavisno od postojećih međunarodnih standarda. Nakon obraćanja poslanice **Olge Paluga** na rusinskom jeziku u vezi sa budžetskim sredstvima AP Vojvodine (što je bilo simultano prevedeno), poslanik **Vladimir Orlović** je iskoristio priliku i hvalio zemlju: „*nisam mogao da odolim prilici, da se priključim višejezičnoj raspravi ovde, a i to je jedan od dobrih pokazatelja kako Srbija stoji po pitanju državnih politika, spram nacionalnih manjina ... jedan od svetlijih primera na nivou celog kontinenta i da imamo ta pitanja uređeno značajno bolje od mnogih evropskih zemalja, čak članica unije.*“¹⁶

Ali nezavisno od duge tradicije ovog prava u Srbiji i dalje nema potrebnih preduslova za njegovo potpuno ostvarivanje. Po jednom gledištu, bilo bi *civilizovano* da se ostali poslanici na vreme obaveste o nameri upotrebe maternjeg jezika u toku sednice Narodne skupštine, i da im se blagovremeno obezbedi prevod.¹⁷ Ali treba imati u vidu da se političke debate ne odvijaju uvek po unapred planiranom scenariju. U žaru trenutka, poslanik može tražiti reč, naime na svom maternjem jeziku, što je njegovo poslaničko pravo. Kako je Ivica Dačić rekao: „*Da li to što mi nemamo trenutno prevodioca onemogućava da neko dobije reč?*“¹⁸ Zato jedino rešenje jeste ili

¹⁶ Šesta sednica Drugog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/286-19, 22. novembar 2019. godine.

¹⁷ Obraćanje poslanice Snežane Paunović, Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije u dvanaestom sazivu, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/25-21, 10. februar 2021. godine.

¹⁸ Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije u dvanaestom sazivu, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/25-21,

angažovati prevodioce u stalnom radnom odnosu (na osnovu evidentiranja zahteva narodnih poslanika zajedno sa podacima o njihovom maternjem jeziku – što nije osetljiv podatak o ličnosti), ili operacionalizovati uslove pod kojima se ovo pravo može ostvariti.

S druge strane, detaljnije regulisanje ovog prava ima smisla jedino zbog potrebe samih poslanika. Ako oni ne žele da koriste ovo pravo, onda je nepotrebno ulagati napore u obezbeđivanje uslova. Kako je gospodin Pastor pre nekoliko godina izjavio: „*u ovom domu treba [se] obraćati na srpskom jeziku, zbog toga da bi svi razumeli i zbog toga da bih imao šanse da ubedim npr. gospodina Ružića da nam prihvati amandmane i to će biti svakako tako sve dok gospodin Ružić ne bude naučio mađarski jezik. Zbog toga ću se ja i u budućnosti obraćati na srpskom jeziku ovom cenjenom domu.*“¹⁹ Prema rečima Pastora, svima treba omogućiti da uživaju svoja prava, ali je njegov stav da ovo nije dobro rešenje u parlamentu jer je kontraproduktivno. (Hét Nap, 2018) Da li je?

LITERATURA

- Bereczky, István, Schweighoffer, Anita, Nemzetiségi nyelvek használata az Országgyűlésben: *Parlamenti Szemle*, 2023/1, prihvaćen za objavu.
- Costa, Albert, Duñabeitia, Jon Andoni, Keysar, Boaz, Language context and decision-making: Challenges and advances: *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, Vol. 72, No. 1 (2019), pp. 1–2.
- Eberhard, David M., Simons, Gary F., Fennig, Charles D. (eds.) (2023). *Ethnologue: Languages of the World (26th ed.)*. Dallas, Texas: SIL International.
- Kymlicka, Will, Straehle, Christine, Cosmopolitanism, Nation-States, and Minority Nationalism: A Critical Review of Recent Literature: *European Journal of Philosophy*, Vol. 7, No. 1 (1999), pp. 65–88.

10. februar 2021. godine.

¹⁹ Obraćanje narodnog poslanika Balinta Pastora Narodnoj skupštini, 12.06.2018. <http://www.pasztorbaltint.rs/hu/parlamenti-felszolalások/a-kisebbségi-torvenycsomagrol-a-helyi-kozossegek-helyzeterol-es-a-bankormanyzo-megvalasztasarol>

- Republički zavod za statistiku (2023). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine – Nacionalna pripadnost – Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku (2023b). *Stanovništvo prema maternjem jeziku*. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020302?languageCode=sr-Latn>.
- Ringe, Nils (2022). *The Language(s) of Politics. Multilingual Policy-Making in the European Union*. University of Michigan Press.

Pravni izvori

- Poslovnik Narodne Skupštine Republike Srbije, „Sl. glasnik RS”, br. 56/2005 – prečišćeni tekst.
- Poslovnik Narodne Skupštine Republike Srbije, „Sl. glasnik RS”, br. 32/2002 – prečišćeni tekst.
- Ustav Republike Srbije, „Sl. glasnik RS”, br. 98/2006 i 115/2021.
- Zakon o Narodnoj skupštini, „Sl. glasnik RS”, br. 9/2010.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, „Sl. glasnik RS”, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 - ispr. Pravilnik o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mesta u službi Narodne skupštine, 03 Broj: 02-461/19, 15. mart 2019. godine.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, „Sl. list SRJ”, br. 11/2002, „Sl. list SCG”, br. 1/2003 – Ustavna povelja, „Sl. glasnik RS”, br. 72/2009 – dr. zakon, 97/2013 – odluka US, i 47/2018.

Ostali izvori

- Četvrta sednica Prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/86-21, 23. mart 2021. godine.
- Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije u dvanaestom sazivu, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/25-21, 10. februar 2021. godine.
- Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije u dvanaestom sazivu, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/25-21, 9. februar 2021. godine.
- Hét Nap, *Elfogadva*, Vol. LXXIII, No. 25 (2018), <https://www.hetnap.rs/cikk/Elfogadva-26807.html>.
- Konkursna dokumentacija javna nabavka usluga – usluge prevođenja za potrebe Narodne Skupštine Republike Srbije, broj JN 6/19.
- Obraćanje narodnog poslanika Balinta Pastora Narodnoj skupštini, 09.05.2007. <http://www.pasztorbaltint.rs/hu/parlamenti-felszolasok/a-magyar-nyelv-parlamenti-haszalata-vonatkoz-koveteles>.

Obraćanje narodnog poslanika Balinta Pastora Narodnoj skupštini, 12.06.2018. <http://www.pasztorbalint.rs/hu/parlamenti-felszolalások/a-kisebbségi-torvenycsomagrol-a-helyi-kozossegek-helyzeterol-es-a-bankkormanyzo-megvalasztasarol>.

Šesta sednica Drugog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije, privremene stenografske beleške (neredigovane i neautorizovane), 01 Broj 06-2/286-19, 22. novembar 2019. godine.

THE USE OF THE MOTHER TONGUE IN THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE REPUBLIC OF SERBIA – SOME CONCEPTUAL ISSUES

Abstract: *The right to use mother tongue in the work of the National Assembly has long been rooted in the legal order of the Republic of Serbia, but without specifying the basic conditions under which this right could be realized unhindered at any time. MPs can address the parliament in writing and orally in their own language, but in principle they must notify their wish in advance due to the non existence of a permanent translation service. This means that they can speak in their own language, but the others present may not understand them.*

This paper deals with some conceptual issues related to the right of MPs to use their language in the parliament, which arise from legal collisions and legal gaps in regulations, and operational-technical deficiencies for the exercise of this right in Serbia.

Key words: *National Assembly, Serbia, mother tongue, member of parliament (MP), person belonging to national minority.*

Rad je primljen u Redakciju 26. 09. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

CIVILNO DRUŠTVO IZMEĐU AKTIVIZMA I INSTITUCIONALIZMA:

Slučaj Srbije

Apstrakt: *Današnji neprofitni sektor se nalazi na raskršću i zbog novih okolnosti u kojima se nalazi savremeno društvo i država doživljava novu transformaciju koja ima i pozitivne i negativne strane. U narednim godinama neprofitni sektor će biti suočen sa ogromnim promenama koji će predstavljati razne izazove za ovaj sektor.*

Nagli kvantitativni i kvalitativni rast neprofitnog sektora, doveo je do sve veće profesionalizacije i institucionalizacije sektora. Zato ćemo uskoro morati govoriti o paralelnom delovanju tri vrste neprofitnog sektora: vladinom neprofitnom sektoru, profitno-neprofitnom sektoru, nevladinom konvencionalnom neprofitnom sektoru. Zajedničko će za sva tri tipa sektora biti njegov neprofitni status (neprofitna distribucija sredstava) i bavljenje istim problemima i temama, a različitost će se ogledati u načinu rada, uticaja i finansiranja. To će dovesti do stvaranja kompleksnog, kombinovanog neprofitnog sektora i do njegovog novog identiteta kojim se menja oblik njegovog rada i delovanja.

Ključne reči: Neprofitni sektor, nevladine organizacije, civilno društvo, identitet, Srbija.

¹ Magistar pravno-političkih nauka. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka. E-mail: zarko.paunovic@fpn.bg.ac.rs.

Pojam i koncepti

Delovanje i utemeljenje nevladinih organizacija teoretičari najčešće povezuju sa konceptom civilnog društva. O ovom pojmu se najviše raspravlja u kategorijalnom paru građansko društvo – politička država, pa prema dosadašnjoj teorijskoj matrici, građanska udruženja i pokreti niču upravo na toj granici koja deli političku državu i civilno društvo, ili, kako to kaže **Jirgen Habermas** “*na procepu sveta života i sistema poretka*”. Savremena shvatanja koncepta civilnog društva imaju različita gledišta, tumačenja i pristupe. Tako je u zemljama istočne Evrope ovaj koncept doživljavao kao opozicioni pokret komunizmu, u zapadnim razvijenim zemljama ovom konceptu se prilazi sa aspekta trećeg, neprofitnog sektora, a za političke teoretičare on označava treći put u ekonomskoj i političkoj organizaciji društva nasuprot socijalizmu i kapitalizmu. (Videti u: Glenn, 2000: 164)

Pojam civilnog društva u savremenoj teoriji ima dva glavna tumačenja. Jedno je ono koje ga određuje kroz ekonomsku aktivnost (poprište reprodukcije materijalnog života), a drugo je ono koje ga određuje kroz politički značaj (briga za opšte dobro), u kom se suština civilnog društva vezuje za pluralitet udruživanja. U tom domenu civilno društvo je nemilitarističko, laičko i civilizirano društvo, koje se uzdiglo do određenog civilizacijskog nivoa slobodnih ljudi i koje se zasniva na poštovanju osnovnih ljudskih prava i građanskih sloboda, toleranciji, demokratskoj javnosti, vladavini prava, te ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu. U ovom značenju civilno društvo je društvo građana, koji su međusobno povezani u razna udruženja i mreže udruženja.

Iako postoje razne teorije i definicije civilnog društva, često i međusobno suprotstavljene, u civilnoj autonomiji i delovanju, moguće je odrediti njihov minimalni zajednički imenitelj. U tom kontekstu **Čarls Tejlor** govori o tri značenja civilnog društva: “(1) U minimalnom značenju, građansko društvo postoji tamo gde postoje slobodna udruženja koja nisu pod tutorstvom

državne vlasti. (2) U strožijem značenju, građansko društvo postoji tamo gde društvo kao celina može samo sebe da strukturira i da koordinira svoje akcije kroz slobodna udruženja. (3) Kao alternativa ili dodatak drugom značenju, o građanskom društvu možemo govoriti tamo gde bi udruženja, u zajedničkom nastupu, značajno mogla da odrede državnu politiku ili da utiču na njen smer".(Tejlor, 2000: 15) Okosnica svih definicija jeste relativna autonomija civilnog delovanja u odnosu na državu i vlast, koja je u modernom tumačenju ovog pojma proširena i na neka druga polja. "S razvojem liberalno-demokratske države javlja se i modifikovani pojam civilnog društva koji ima naglasak na udruživanju i na formiranju demokratske javnosti, dakle na širenju polja samoodređenja građanina kao i samoorganizovanja građana u razne vrste asocijacija, društvenih pokreta. Savremeno shvatanje civilnog društva ima naglasak na pozitivnoj slobodi, na participatornom karakteru društvenog delanja."(Vujadinović, 2004: 20)

Asocijativistički kocept civilnog društva prihvata i **Philippe Schmitter** koji ga određuje "kao skup ili sistem samoorganizovanih grupa za posredovanje odnosno povezivanje, koje su:

a) relativno nezavisne kako od javnih vlasti tako i od privatnih proizvodnih jedinica (firmi) i reprodukcije (porodica),

b) sposobne da promišljaju ali i preduzimaju akcije u odbranu ili promociju svojih i opštih interesa,

c) koje ne nastoje da zamene ni državu ni privatne jedinice produkcije, da bi preuzele odgovornost za upravljanje zajednicom u celini,

d) saglasne da deluju u okviru prethodno ustanovljenih pravila "civilne" prirode, to jest iskazujući obostrano uvažavanje".(Philippe, 1997)

Na sličan način civilno društvo definiše i **Larry Diamond** koji kaže da je civilno društvo "područje organizovanog društvenog života, koje je dobrovoljno, samogenerirajuće (uglavnom), samodovoljno, autonomno od države i povezano s legalnim poretkom ili skupom zajedničkih pravila. Ono je različito od 'društva', po tome što uključuje građane koji kolektivno deluju

u javnoj sferi kako bi izrazili interese, raspoloženja i ideje, razmenili informacije, ostvarili zajedničke ciljeve, istakli zahteve državi i učinili državne službenike odgovornima”.(Diamond, 1994: 5)

Iz gore navedenih definicija civilnog društva uočljivo je da svako društveno delovanje nije relevantno za razvoj civilnog društva. Delovanje u privatnoj sferi (civilni život), još uvek ne znači da se može govoriti o civilnom društvu. Tek privatno delovanje građana usmereno ka javnim poslovima i opštem dobru dovodi do onih veza i uspostavljanja komunikacija i akcija koje čine civilno društvo. Te veze i akcije se ostvaruju preko kolektivnih društvenih aktera tj. organizacija civilnog društva koje imaju različite ciljeve i metode delovanja.

Među najznačajnije kolektivne aktere civilnog društva ubrajaju se nevladine, neprofitne organizacije, mediji, crkvene organizacije i religijske grupe, sindikati, kao i brojne lokalne inicijative za razvoj zajednice. *“Polazna tačka koncepta civilnog društva je građanin sa svojim individualnim civilnim pravima, a u njegovom središtu su građanske organizacije i udruženja.”*(Pavlović, 2005: 79) Iz ovog koncepta, **Vukašin Pavlović** unutar građanskog društva razlikuje tri nivoa: *“građani kao pojedinci, individue; udruženja odnosno asocijacije građana, društveni pokreti i građanske ustanove; i javnost”.*(Pavlović, 2005: 81).

U ovom našem slučaju, civilno društvo razmatram sa aspekta delovanja i pozicije nevladinih, neprofitnih organizacija (udruženja građana i fondacija), isključujući iz analize ostale aktere civilnog društva. Dakle, sažeto rečeno, u daljem izlaganju odnosa civilnog društva i države, glavni akcenat je stavljen na nevladine organizacije (kao jedne od glavnih aktera civilnog društva) i njihovu saradnju sa državom (pre svega vladom).

Civilno društvo je pojam koji je kroz istoriju prošao razne konceptualizacije i tumačenja, a popularnost je ponovo stekao sedemdesetih godina dvadesetog veka kada je izraz korišćen od strane disidenata i građanskih pokreta u Istočnoj Evropi i Latinskoj Americi kao sinonim protivljenja vla-

dajućim autoritarnim režimima. Posebnu popularnost pojam civilnog društva je stekao za vreme mirnih revolucija u istočnoj Evropi krajem 1980-ih, gde je često nuđen kao *panaceja* (lek koji će izlečiti sve bolesti ovih društava), stvarajući tako od njega svojevrsnu ideologiju.

Pridavane su mu različite uloge i značaji. U autoritarnim režimima je predstavljao i činio kontroliranu promenu (nenasilna, samoograničavajuća revolucija), u zapadnim demokratijama – moment revitalizacije “*usahnule društvenosti*”, a globalno je ostalo da slovi kao važan sektor institucionalne i organizovane protuteže državi i ekonomiji.

Civilno društvo je normativni koncept sa jakim “*utopijskim programom*”. Kao utopijski program, civilno društvo je usidreno u političkoj teoriji, a posebnu popularnost ima u teoriji participativne demokratije. To je pojam sa mobilizatorskim potencijalom – posebno se ističe njegova važnost za razvoj demokratije i konsolidacije tranzicionih društava, a u okviru njega nevladine, neprofitne organizacije su te kojima se pridaje posebna važnost i ugled.

Tranzicijsko civilno društvo

Teoretičari tranzicije se načelno slažu da država ima odlučujuću ulogu u procesu demokratizacije. Konsolidirana demokratija obuhvata: aktivno kritičko civilno društvo, kritičnu masu civilne-građanske kulture, nestrančke, nevladine mehanizme uticaja na vlast. Aktivno civilno društvo predstavlja formalnu i neformalnu scena nevladinih, neprofitnih organizacija, delotvornu pravnu državu i kritičku javnost. Bez *delotvorne države* (njenog institucionalnog okvira i vladavine prava) te bez *kritičke javnosti* usmerene na konsolidaciju demokratije nije moguće uspostaviti civilno društvo. Zemlje u tranziciji pate od ova dva poslednja deficita: delotvorna država i kritička javnost. Treći uslov, brojnost nevladinih organizacija je na zavidnom nivou. No, formalno, institucionalno uređeno civilno društvo i brojnost organizacija nisu same po sebi garancija da je neko društvo demokratsko, već

samo znak aktivnog nevladinog sektora, jer broj NVO i tzv. NVO-izacija civilnog društva ne znači i aktivnu demokratsku zajednicu odgovornih državljana, kaže **Vlasta Jalušič**. Isto tako, civilno društvo bez mehanizama kritične javnosti može otvoriti prostor za nedemokratske, fundamentalističke ili pak autoritarne organizacije i inicijative, koje mogu inicirati i nasilna rešenja i delovanja. O tome govori i primer neuspeha Vajmarske republike u Nemačkoj.

U većini tranzicijskih država (uspešnih i poluuspešnih) civilno društvo je pripremio teren za promenu vlasti i novo političko utemeljenje, a iz njega su se ujedno regrutovale i nove elite. Time je ranija političnost civilnog društva u velikoj meri uvučena u institucije novouspostavljene državnosti. Iz tog perioda glasi i zahtev za što je moguće manje civilnog društva kao političnosti koja se ne može kontrolisati. Smatralo se da treba ograničiti razne aktere koji bi mogli da dovedu do nepredvidljivosti i destabilizacije procesa tranzicije koju država sprovodi. Kuriozitet je da su među tim zastupnicima „neparticipativne demokratije“ bili upravo i vođe promena i organizacija civilnog društva.

Realnost stanja civilnog društva ili bolje rečeno, nova tranzicijska *civilna društva* oblikuju se prije svega kao nevladin sektor, koji još uvijek ima relativno neuređen status (nedostatak pravne države i vladavine prava) i ograničen uticaj na političku pozornicu (slabo razvijena politička kultura). Mreže nevladinih organizacija koje čine ova društva, većinom su nepovezane, organizacije su neprofesionalizovane ili slabo profesionalizovane, u finansijskim su i kadrovskom teškoćama i izuzev retkih iznimaka krhke - tako da nemaju snagu ni približnu onoj koju imaju slične organizacije na Zapadu. Nevladine organizacije često obavljaju deo posla koji bi u stvari trebao pripadati vladinim institucijama (pre svega na socijalnom području), ili bi ga bar okvirno trebala regulisati država, ukoliko želi pružati jednake mogućnosti. Ujedno postoji snažna tendencija da se civilno društvo depolitizuje i da se razume pre svega kao socijalno-humanitarno delovanje i zastupanje nekakvih grupnih interesa, a ne kao politički aktivizam.

U ovom pogledu ni civilno društvo u Srbiji nije uspelo da zaživi u potpunosti. Ono je prošlo put od utopije i idealizacije do realnosti ili kako kaže Miroslav Ružica, ono je još uvek u formiranju i traganju za svojim identitetom. Dok je sa jedne strane osporavano kao ideologija novog svetskog poretka, sa druge strane je idealizovano, hvaljeno i promovisano kao najznačajniji akter demokratizacije. Civilno društvo u tranzicijskim društvima treba da bude nova alternativa i utopija, sfera koja će biti otvorena za nove oblike politike, elaboraciju alternativa postojećem stanju i za pojavu novih socijalnih aktera i autonomnih političkih inicijativa ili kako je to nazvao Zoran Đinđić *“novi tematski horizont”*.

Civilni sektor u Srbiji se ubrzano kvantitativno razvijao nakon 2000. godine. Broj organizacija je progresivno uvećan, ali sa tim uvećanjem nije uvek stizao i kvalitet. Ubrzanje rasta je bilo uslovljeno entuzijazmom promena iz 2000. godine i usponom demokratizacije, ali isto tako i još značajnijim prilivom inostranih finansijskih sredstava. Pozitivna strana ovog perioda je veći aktivizam građana, veći broj organizacija i njihovih mreža i povećanje demokratskih kapaciteta društva. Međutim, nakog donošenja novog Zakona o udruženjima građana iz 2009. godine i nakon značajnijeg finansiranja ovog sektora od strane države, povećava se i broj lažnih nevladinih organizacija koje služe za „pranje para“ i koje u značajnoj meri narušavaju integritet organizacija civilnog društva i njihovu ulogu.

No, sa druge strane, pojavljuju se i posledice koje, prema **Mladenu Laziću**, limitiraju razvoj civilnog društva i nevladinih organizacija i to na prvom mestu njegovu sferu autonomije, solidarnosti, dobrovoljnosti, jednakosti i pluralizma. *“Autonomiju sužava finansijska zavisnost, solidarnost ugrožava orijentacija na zaradu, dobrovoljnost je takođe podređena potragom za prihodima, jednakost je ograničena organizacijskim profesionalizmom (koji je eo ipso hijerarhijski, pogotovo što je ovde u službi raspodele prihoda), a pluralizam je potisnut pravom tržišnom konkurencijom između NVO za donatorska sredstva.”*(Lazić, 2005: 91).

Dalji razvoj civilnog društva i njegovo jačanje (pored već pobrojanih problema) zavisice i od usvajanja novih kulturnih i vrednosnih obrazaca, kao i od stvaranja što gušće mreže različitih građanskih inicijativa, organizacija i institucija. *“Od snaženja građanskog društva u velikoj meri zavisi uspeh čitavog projekta demokratizacije društva... Započinje se nekim političkim projektom, sledeći korak je institucionalizacija, stvaranje zakona i institucija, ali onaj poslednji je stvaranje ponašanja, navika i kulture prema kojoj bi se poštovala institucije... To mogu da obezbede samo male mreže tih institucija kroz koje participiraju milioni građana, koji na kraju, zapravo, jesu učesnici u tom velikom projektu. Ako se ne desi taj treći deo, ako demokratija ne postane kultura, onda ništa ne vrede ni institucije... Ako u vrednosnom sistemu jednog društva ne postoji norma da se demokratija živi kao neki oblik svakodnevnog života, onda će ta demokratija opet zavisiti samo od odnosa političkih snaga, a ne od želje i konsenzusa u samom društvu”.* (Đinđić, 2003: 13)

Novi identitet civilnog društva

NVO sektor u Srbiji je podeljen u dva velika dela: politički i antipolitički. Politički sektor čine NVO koje su nastajale tokom devedestih godina i koje nastoje da kroz svoj rad ostvare promene u društvu. One se ne zadovoljavaju formalnim postojanjem i bavljenjem temama koje su ugodne i zabavne i ne zadovoljavaju se samo konstatovanjem i analizom stanja već nastoje da svojim akcijama i delovanjem to stanje promene (aktivistički koncept civilnog društva). Zbog toga su često optuživane za političko delovanje i proskribovane kao političke NVO i to upravo i od strane onih koji su duboko u politici. Razlika između NVO koje se bave politikom i njihovih kritičara je u tome što se NVO bave politikom u Aristotelovom smislu, kao brigom za zajednicu i opšte dobro, a njihovi kritičari se bave politikom u njenom užem značenju, kao vladanjem i borbom za moć i vlast. Svaki pokušaj uključivanja

građana u politiku (mimo političkih stranaka) smatra se sumnjivim i nepri-merenim od strane kritičara NVO kao političkih organizacija.

Iako je broj NVO u Srbiji značajan, veoma je mali broj organizacija koje se bave

„*političkim temama*“ značajnim za promene u društvu, a sve je veći broj organizacija koje rade i deluju kao profesionalne organizacije za pružanje različitih vrsta usluga koje neko finansira. U stvari, NVO sektor u Srbiji se podelio, pored političkog i nepolitičkog i na profesionalno-institucionalni sektor sa jedne strane, i na aktivističko-kritički sektor sa druge strane.

Profesionalni sektor se sve više bavi projektnim poslovanjem (ima znanja i veštine da se snađe u lavirintima projektnog finansiranja), sve se više birokratizuje i udaljava od suštinskih problema kako se nebi nikome zamerio, i svoje aktivnosti svodi na obavljanje određenih poslova i pružanje usluga koje ne rešavaju suštinski problem. On je okrenut saradnji sa privredom, državom, inostranim fondacijama i sve je više udaljen od svojih ciljeva, korisnika i građana.

Aktivistički sektor se bavi pokretanjem društvenih tema i njihovim stavljanjem na javnu agendu, kritički je nastrojen na sve društvene pojave koje odstupaju od normativnih ideal-tipskih demokratskih načela i vrednosti i kao takav veoma je nepopularan, naročito kod političara i državnih organa. Sa njime se saraduje samo kada se mora, iz oportuniteta, kada to nalože neke inostrane agencije i organizacije. Ovaj sektor je sve slabiji jer ima velikih problema sa svojom finansijskom održivošću i osim nekoliko desetaka dobro organizovanih i osposobljenih NVO, sve je više organizacija koje su na nivou labavo organizovanih građana, građanskih inicijativa. Za razliku od profesionalnog sektora, on je uvek spreman da se uključi u šire mreže, koalicije i pokrete ne bi li na taj način izdejtvoavao neku društvenu promenu. Njegov način rada je blizak načinu delovanja novih društvenih pokreta. On se ne bavi „poslovima“, već nastoji da pomogne u rešavanju problema.

„Civilno društvo u Srbiji još uvek je sektor u formiranju, a naša spora i neizvesna tranzicija koja je inicijalno podstakla njegov nagli razvoj, sada ga guši. Nakon promene vlasti, nacionalisti i konzervativci su ponovo nametnuli akterima civilnog društva atribute nekompetentnih, nepouzdatih organizacija sumnjive legitimnosti. Zamrla je javna komunikacija i razmena ideja između vladinih agencija i civilnog društva. U domaćoj ionako nepoverljivoj javnosti još je manje volje da se ove organizacije prihvate iako su građani, zapravo, slabo obavješteni o samoj prirodi i ulozi civilnog društva.“ (Ružica, 2013).

Nagli kvantitativni i kvalitativni rast neprofitnog sektora, uslovljen promenjenom ulogom države, koja deo svojih obaveza i poslova (ali i odgovornosti) prebacuje na samoorganizovane građane, dodeljujući im po raznim ugovornim osnovama poslove i finansijska sredstva (najprisutnije u sektoru socijalnih usluga i zdravstva), ali i privatizujući delove države prepustajući ih u ruke neprofitnog javnog upravljanja (razne vrste gradskih komunalnih usluga), doveo je do sve veće profesionalizacije i institucionalizacije sektora.

To ima svoju dobru i lošu stranu. Dobra strana je što neprofitni sektor ove usluge obavlja efikasnije, jeftinije, sa više privrženosti i altruizma, a loša strana je što se kroz dalju insitucionalizaciju i profesionalizaciju gubi njegova inovativnost, fleksibilnost, i što sve više poprima oblike državnog sektora. Profesionalne neprofitne organizacije postaju „glavne“ u neprofitnom sektoru jer imaju više znanja i veština da dođu do sredstava i javnosti, pa time potiskuju male i nove organizacije. Tako se i u neprofitnom sektoru pojavljuje „neprofitno tržište“ (koliko god to aspužno zvučalo), u kojem kao i na pravom tržištu, veliki igrači potiskuju male.

Zato ćemo uskoro morati govoriti o paralelnom delovanju tri vrste neprofitnog sektora:

- vladinom neprofitnom sektoru (koji će preuzimati i raditi poslove državnih organa),

- profitno-neprofitnom sektoru (koji će svoje usluge naplaćivati),
- nevladinom, konvencionalnom neprofitnom sektoru.

Zajedničko će za sva tri tipa sektora biti njegov neprofitni status (neprofitna distribucija sredstava) i bavljenje istim problemima i temama, a različitost će se ogledati u načinu rada, uticaja i finansiranja.

Prvi će u velikoj meri zavisiti od vladinih sredstava, dok će se drugi za sredstva boriti na tržišu. Onaj deo sektora koji će morati da sredstva nabavlja na tržištu počće da pruža razne oblike usluga koje će naplaćivati i sve više će se približavati profitnom sektoru, i postajaće sve komercijalniji. Sektor koji će preuzimati poslove države postajaće sve birokratskiji, zatvo-reniji i formalizovaniji, sa tendencijom da jednog dana neke od organizacija neprofitnog sektora prerastu u državne agencije.

Dakle, uz ova dva nova pod-tipa sektora: vladin neprofitni sektor i profino-neprofitni sektor, postojaće je i treći oblik neprofitnog sektora koji bi mogli da zovemo alternativni/pravi/autentični neprofitni sektor, zasnovan na alternativnim oblicima delovanja građana (nevladine organizacije, grupe, inicijative, pokreti) koji će i dalje ostati polje eksperimentisanja, prostor za isprobavanje novih ideja, koje ne mogu da izdrže ni test na tržištu, ni na izborima.

Zbog sve većih globalnih i lokalnih problema, na koje ni država, a ni sami građani ne mogu da odgovore na jednostavan i lak način, neprofitni sektor će u novoj dekadi biti sve više diferenciran i pluralističan. Neke organizacije će se približiti više profitnim firmama (možda čak i postati potpuno profitne organizacije), druge organizacije će sve više biti bliže državnim institucijama (možda će čak postati i državne javne agencije), a neke će ostati konvencionalne organizacije u klasičnom smislu. Savremeno, kompleksno društvo u narednoj dekadi dovodi do stvaranja novog identiteta neprofitnog sektora, odnosno do *kompleksnog, kombinovanog neprofitnog sektora*.

Neprofitni sektor u Srbiji je takođe zahvaćen procesom ovih promena u svom identitetu.

LITERATURA:

- Anheier, K. Helmut. 2005. *Nonprofit Organizations - Theory, management, policy*. London and New York: Routledge
- Anheier, H. K. and Seibel, W. 1993. „The Nonprofit sector and the Transformation of Societies: A Comparative Analysis of East Germany, Hungary and Poland“, paper, Institute for Policy Studies The John Hopkins University, Baltimore, p. 28
- Tejlor, Čarls. 2000. *Prizivanje građanskog društva*. Beograd: Beogradski krug
- Kin, Džon. 2003. *Civilno društvo – Stare slike, nove vizije*. Beograd: Filip Višnjic
- K. Glenn, John K. 2000. “Civil Society Transformed: International Aid to New Political Parties in the Czech Republic and Slovakia”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. Vol. 4, No. 3
- Diamond, Larry. 1994. “Toward Democratic Consolidation”, *Journal for Democracy*, Volume 5, Number 3, John Hopkins University Press, Baltimore
- Kolin, Kolin. 2005. *Neprofitne organizacije – novi socijalni partneri*. Beograd: Argument
- Podunavac, Milan. 2005. “Srpski put u građansku normalnost/normalnu državnost”. U: *Civilno društvo i politička kultura, Knjiga 2*. Urednici Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević. Beograd: CEDET, Beograd.
- Ružica, Miroslav, Kolin, Marija, Paunović, Žarko, Petrović, Branka. 1998. „Serbian Third Sector at a Crossroads“. Paper presented on *International Society for Third Sector Research Third International Conference*, July 8-11, Geneva. Pp. 1-18.
- Lazić Mladen. 2005. *Promene i otpor*. Beograd: Filip Višnjic
- Nikolin, Sanja, Paunović, Žarko, Vučković, Nataša, Šećibović Refik. 2001. *Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive*. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora i NGO Policy Group
- Philippe, Schmitter. 1997. “Civil Society East and West”. In: *Consolidating the third wave democracies – Themes and Perspectives*. Edited by Larry Diamond, Marc Plattner, Yun-han Chu and Hung-Mao Tien, Baltimor and London: The Johns Hopkins University Press.
- Pavlović, Pavlović ur. 1994. *Potisnuto civilno društvo*. Beograd: Eko-Centar
- Đinđić, Zoran. 2003. „Uloga nevladinih organizacija u demokratskom društvu“. Zbornik: *Uloga nevladinih organizacija u demokratskom društvu*. Uredio Žarko Paunović. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora
- Paunović, Žarko. 2006. *Nevladine organizacije*. Beograd: Službeni glasnik Srbije
- Vujadinović, Dragica. 2004. “Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu”. U: *Civilno društvo i politička kultura, Knjiga 2*. Urednici Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević. Beograd: CEDET

CIVIL SOCIETY BETWEEN ACTIVISM AND INSTITUTIONALISM: The Case of Serbia

Abstract: *Today's non-profit sector is at a crossroads and due to the new circumstances in which modern society and the state find themselves, it is experiencing a new transformation that has both positive and negative sides. In the coming years, the non-profit sector will be faced with huge changes that will pose various challenges for this sector.*

The rapid quantitative and qualitative growth of the non-profit sector has led to increasing professionalization and institutionalization of the sector. That is why we will soon have to talk about the parallel operation of three types of non-profit sector: governmental non-profit sector, profit-non-profit sector, and non-governmental conventional non-profit sector. What will be common to all three types of sector is its non-profit status (non-profit distribution of funds) and dealing with the same problems and topics, and their diversity will be reflected in the way of work, influence and financing.

This will lead to the creation of a complex, combined non-profit sector and to its new identity, which changes the form of its work and activities.

Keywords: *Non-profit sector, non-governmental organizations, civil society, identity, Serbia.*

Rad je primljen u Redakciju 26. 09. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

II Prilozi

FENOMEN NACIONALIZMA: Jedno čitanje Ernesta Gelnera

Uvod

Teme nacije, nacionalizma, pripadnosti i etniciteta, predstavljale su goruće teme tokom čitavog XX veka. Stiče se utisak da je taj vek bio „*idealno igralište*“ za sve eksperimente koji su svoje uporište imali u idejama nacionalizma i šovinizma. Pojedini vođi su nacionalizmom hranili ideje separatizma, drugi ideju etnički homogenog stanovništva, a treći su u nacionalizmu videli najveći poziv na koji pojedinac u svom životu može odgovori. Zajedničko za svaku od ovih ideja bila je ideja jedne nacije u jednoj državi. Ipak, moglo bi da zavara, ukoliko bi za krvavi XX vek okrivili isključivo tadašnju političku situaciju i pojavu nacionalizma vezivali za „*neke nove ljude*“ ili „*neke nove ideje*“. Definitivno bi pogrešili. Ima nacionalizam svoje korenje, kao što ga ima i gotovo svaka političko-ideološka pojava.

Šta nas istorija uči po pitanju fenomena nacionalizma? Da li je nacionalizam poguban, sebičan i visoko razoran, u čiji prilog govori XX vek, ili je to ideologija koja ujedinjuje, koja u koristi ujedinjenja traži zajedničku tačku između ljudi, što potvrđuju različita dešavanja iz XIX veka? Da li nacionalizam ideologija protkana mitom i višim ciljevima, „*gluva*“ za ljudske žrtve ili je to defanzivna ideologija, kako tvrde neki, ideologija preventive i jasno definisanih granica?

¹ Student master sudija Prava, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić Novi Sad, Univerzitet Union Beograd. E-mail: raonicnemanja@yahoo.com.

Kao što je uvodni deo i započet, tako se i završava – teme nacije, nacionalizma, pripadnosti i etniciteta i dalje su dominantne teme, čak i u XXI veku, naročito kada govorimo o podneblju Balkana, istorijski i politički nestabilnog područja, koje za studije o nacionalizmu predstavlja neiscrpu inspiraciju.

Sadržaj rada će biti koncipiran na taj način da se prvo pokuša objasniti koren nacionalizma i njegov nastanak, a da se tek u daljem delu rada pokuša dati konkretan odgovor na fenomen nacionalizma, njegovu povezanost sa drugim društvenim institucijama političkog i kulturnog karaktera. Na taj način, rad bi pratio jednu hronološki nit.

O nacionalizmu

2.1. Nacionalizam – država i nacija?

Pre nego što se težište ovog poglavlja rada prebaci na konkretnija tumačenja o tome kada se nacionalizam kao ideja, ideologija ili pokret pojavio u društvima, potrebno je, u kratkim crtama osvrnuti se na delo Nacije i nacionalizam, britansko-češkog filozofa i sociologa antropologije, **Ernesta Gelnera** (Ernest Gellner), dela koje predstavlja dominantnu literaturu za ovaj rad, i istaći neke od značajnijih osobina ovog rada.

Prva osobina rada jeste činjenica da je Gelner bio upečatljiva akademska ličnost sa druge polovine XX veka, poznata po svom širokom spektru interesovanja za oblasti kulture, identiteta, politike i društva, te se može reći da je on zapravo i jedna od pozvanijih ličnosti da o temi nacionalizma piše. Kultura, identitet i politika (*Culture, identity and politics*) iz 1987. godine, Islamsko društvo (*Muslim society*) iz 1981. godine, te Sovjetska i zapadna antropologija (*Soviet and western anthropology*) iz 1980. godine samo su neki od naslova iz velikog korpusa knjiga Ernesta Gelnera,

koji govore u prilog njegovom širokom interesovanju za razumevanje nastanka određenih društvenih i političkih fenomena XX veka.

Druga osobina Gelnerovog rada jeste činjenica da je ova studija delo savremenika, i u velikoj meri učesnika u različitim političkim dešavanjima tokom XX veka. Autor dela imao je priliku da posmatra dešavanja iz perioda pisanja ove studije. Gelner je imao priliku da posmatra Hladnoratovske odnose u Evropi i svetu, stvaranje blokova, religijski obojene ratove na Bliskom Istoku i plemenski obeležene ratove u istočnoj Aziji, a naročito u Africi. Da je Gelner odložio pisanje ovog rada za samo deset godina, nemerljiv bi doprinos njegovoj studiji dao „*procvat nacionalizma*“ na Balkanu i dešavanja sa kraja XX veka.

Treća osobina ovog rada leži u izboru metodologije rada, koja je bazirana na „*traženju*“ korena nacionalizma kroz hronološko posmatranje razvoja čovečanstva po **Luisu Morganu** (Luis Morgan). Ukratko, Gelner traži izvore nastanka nacionalizma od začetka čovečanstva, kroz predagrarno društvo, preko agrarnog, pa do modernog, industrijskog čoveka. Takav način posmatranja nacionalizma oslonjen je na istorijski, sociološki, kulturološki i antropološki metod, što mu daje široku mogućnost sagledavanja fenomena sa udaljene vremenske distance, uzimajući u obzir okolnosti u kojima fenomeni nastaju.

Rasprava o potrazi za korenima nacionalizma za Gelnera počinje definisanjem dva ključna termina – država i nacija. Potrebno je na početku napraviti jasnu paralelu između države, kao političke zajednice i nacije kao društvene zajednice.

Nacionalizam teži da državu i naciju izjednači, sa druge strane, multikulturalizam da je nužno razdvoji. Gelner tako i započinje svoje delo Nacije i nacionalizam, poglavljem zvano „*Definicije*“. Očigledno je da bez razumevanja ova dva pojma, ne postoji ni razumevanje fenomena nacionalizma.

Za početak, Gelner kritički analizira definiciju države od strane **Maksa Vebera** (Max Weber) – „država je društvena institucija koja poseduje monopol na primenu fizičke sile (legitimno nasilje).“² Dakle, prema Veberu, u državi postoji jedna centralna vlast, koja ne primenjuje konstantno, ali ima mogućnost, da u određenim okolnostima, iskoristi fizičku silu, sve u cilju primoravanja na podređenost. Ova definicija je široko prihvaćena, a na njenim temeljima dopunjavali su se i nastajali različiti principi, sve u cilju „obuzdavanja“ te legitimne sile. Taj korpus principa danas predstavlja koncepte pravne države i vladavine prava.

Gelnerova kritika i izvesno neslaganje sa definicijom države od strane Vebera, iznosi se kroz argument da je ona suviše orijentisana na zapadnu definiciju države. Krilatice revolucija osmišljene su na zapadu i tu su najbolje i implementirane. Što se „dalje odlazi od zapada“, tako definicija Vebera slabi, i prema tome, Gelner uspostavlja jedan novi kriterijum za definiciju države, oličen u podeli rada. Na temeljima podele rada, u društvima se kasnije javlja i podela po kriterijumu sprovođenja reda u društvu. Gelner uspostavlja svoju definiciju države – „država postoji tamo gde su se specijalizovane institucije za sprovođenje reda, poput policije ili sudova, odvojile od ostatka društvenog života. One jesu država.“³ Dakle, podela rada, pa potom podela sprovođenja reda, ne predstavljaju ništa drugo do oličenje moći radi sprovođenja reda, te se Gelnerova definicija oslanja na moć. Za studije nacionalizma, pogodnija je definicija Gelnera, jer nacionalizam želi moć i jedino uz nju opstaje.

Nadalje, prema Gelneru, problem nacionalizma ne pojavljuje se kada nema države. Dakle, prvi uslov za nastanak nacionalizma je država i kada ne postoji takva organizacija u kojoj postoji podela rada (moći) i koja je odvojena od ostatka društvenog života, ne postoji ni problem nacionalizma.

² M. Veber. 2004. Država – racionalna ustanova države i moderne političke partije i parlamenti. Novi Sad

³ E. Gelner. 1998. Nacije i nacionalizam. Zagreb, str. 24.

Ova tvrdnja će biti razrađena dalje u radu.

Sa druge strane, termin nacije, po samom priznanju autora, predstavljao je ozbiljnije teškoće za definisanje, nego kada je u pitanju definisanje države. Na pitanje da li čovek mora imati nacionalnost, Gelner odgovara negativno - nacionalnost nije inherentna svojstvu čovečanstva, ona se pojavljuje tek u kasnijim periodima čovekovog razvoja. Nacija je mogućnost, a ne nužnost, i ne postoje ni države, ni nacije u svim vremenima i u svim okolnostima.⁴ Tačna je tvrdnja Gelnera da ni nacije ni države ne postoje u svim vremenima i svim okolnostima. Međutim, ova početna tvrdnja može da zavede, da deluje čitaocu suviše relativistički od strane Gelnera da ovako definiše političku, odnosno društvenu zajednicu. Države i nacije, kao i sve zajednice, činjenično jesu proizvod ljudske delatnosti i ne pronalaze se u svim epohama ljudske istorije. Složio bih se sa Gelnerom po pitanju toga da li je nacija mogućnost. Međutim, da li je nacija nužnost? Gelner odgovara negativno i u prilog tvrdnji navodi delo **Adelberta Šamisoa** (Adelbert von Chamisso), nemačkog pesnika francuskog porekla, koji je proteran iz Francuske, napisao delo *Čovek bez sene*, pri čemu je zapravo taj čovek iz dela zapravo čovek bez nacije. Delo je napisano u **Napoleonovo vreme**, dakle kraj XVIII i početak XIX veka, u vreme velikog uzleta francuske imperije i začetka ratova koje će francuski vojskovođa pokrenuti u Evropi. Ali upravo navođenje ovog dela, ukazuje na činjenicu da je makar jednom u toku perioda istorije, ako samo kroz rad posmatramo tvrdnju, nacija zapravo bila nužnost. Osećaj prema naciji izražen je kroz delo, a ne čudi ni vreme njenog nastanka, jer baš tada kreću „*evropski ratovi*“, na tlu na kome je nacionalizam kao ideja i nastao. Dakle, nacija jeste mogućnost, ali je i nužnost, makar još uvek.

Za definisanje nacije, Gelner koristi dva njena elementa – **volju** i **kulturu**.

⁴ Op. cit. str. 26.

Volja se definiše kao slobodni pristanak na jednu mešavinu odanosti i poistovećivanja, spoljašnjih pobuda (pozitivnih ili negativnih), te sa nadama i strahovima.⁵ Jasno je da te nade i strahovi mogu biti realni, izraženi kroz strah od represije, gubitka posebnosti ili prinudne asimilacije. Dakle, određena grupa iskazuje svoju pobudu da se sa drugom grupom poistoveti iz određenih pobuda, koje su različite, o čemu će biti više reči u delu kada se budu navodili tipovi nacionaliz(a)ma.

Kultura jeste onaj faktor koji proizvodi volju. Da bi pobuda, a samim tim i volja, postojala, te da bi jedna grupa (rado) poistovetila sebe sa drugom, mora da postoji izvesni stepen identičnosti između njih. Kultura je širok, opšti pojam, sastavljen od jezika, pisma, religije, folkloru, tradicije, obreda, mitologije, te mnogo drugih elemenata koji imaju za cilj da identifikuju pojedince i da utiču na njihovu pripadnost, makar u početnoj fazi.

Dakle, izvedena definicija nacije bi zvučala – nacija je društvena zajednica, formirana od većeg broja pojedinaca, okupljena slobodnom voljom oko iste (ili pretežno slične!) kulture koja ih identifikuje i nastoji da očuva njihovu posebnost.

*„Dakle, problem nacionalizma ne pojavljuje se kada nema države. Otuda ne proizilazi da se problem nacionalizma pojavljuje uz svaku državu, ma kakva ona bila. Naprotiv, on nastaje samo za neke države.“*⁶ Ovde se ne bih u potpunosti složio sa tvrdnjom Gelnera. Opšti utisak je da toj tvrdnji nedostaje par dodatnih razjašnjenja.

Prvo, pitanje je da li se u državi pojavljuje samo nacionalizam većinskog stanovništva, odnosno onog stanovništva za koje se pretpostavlja da je „konstitutivan“ u jednoj državi? Ukoliko se definicijom misli na takvu vrstu nacionalizma, tvrdnja je tačna. Postojanje države je, uz naciju (volju i kulturu), ključan faktor za nastanak nacionalizma.

⁵ Op. cit. str. 73.

⁶ Op. cit. str. 25.

Međutim, danas u svetu postoje zajednice u manjinskom položaju, pa i različite etničke grupe kojima taj status nije priznat i koje žive u granicama različitih država. Ukoliko se misli na nacionalizam koji je stvoren pod dejstvom opresije većinskog stanovništva prema manjinskom, tvrdnja je opet tačna, jer je nacionalizam većinskog stanovništva i njegova težnja da država i nacija čine jedno, stvorio nacionalizam manjine i faktor postojanja države koju pripadnici manjine ne smatraju za svoju, igra ulogu u nastanku takvog nacionalizma, izraženog kroz njihov osećaj.

Ipak, nacionalizam je sposoban da nastane i u situacijama kada uopšte ne postoji država ili je njeno stvaranje samo neka vrsta „*kolektivnog, višeg plana*“. U takvim situacijama, država nije potreban sastojak nacionalizma, već prvenstveno volja i kultura, dakle nacija. Etničke grupe, kao što su npr. Kurdi, iako ne žive u jedinstvenoj državi, već u jednoj vrsti geo-kulturološkog regiona, prepoznaju svoj nacionalizam. Nacionalizam Kurda temelji se na težnji da bude formirana njihova država, izjednačena sa njihovom nacijom. U ovoj fazi država ne postoji, već postoji volja i kultura, kao elementi nacije. Kultura je ovde ključni element, jer kulturu predstavlja i mitologija, šamanizam, folklor i istorijska preuveličavanja. Bez obzira na to što sve ovo predstavlja manje poželjni deo kulture, oni utiču na njeno formiranje. Kroz mitološko posmatranje istorije može se stvoriti osećaj nacionalizma i težnja za formiranjem jedne jedinstvene države, bez obzira na to da li ona ima svoje istorijsko utemeljenje u nekom pređašnjem odnosu i rasporedu snaga ili je sušti proizvod mitologije. Prema tome, u ovakvim situacijama, javlja se pitanje nacionalizma i bez postojanja države onih koji svoj nacionalizam izražavaju kroz težnju za formiranjem svoje države.

Takođe, prepoznat je i nacionalizam Američkih starosedeoaca, poznatijih kao Indijanci. Njihov nacionalizam izražen je kroz literaturu, ne kroz pokret. Njihova država ne postoji i sa modernog aspekta bi se moglo reći da nije ni postojala, jer nikada nije ličila po uređenju na modernu definiciju države. Ipak, masovni progoni i ubistva pripadnika starosedelačkih plemena

doveo je do njihovog praktičnog nestanka. Iako nikada nisu imali državu, imali su kulturu i volju, po Gelnerovoj tipologiji, što opet govori u prilog tome da je samo kultura bila dovoljna da stvori nacionalizam u takvoj zajednici.

2.1.1. Istorijski kontekst nastanka nacionaliz(a)ma?

Složili bi smo se sa Gelnerom u delu koji se odnosi na to da su naznake nacionalizma povezane za periode nakon industrijske revolucije, dakle sredina XVIII veka. Industrijska revolucija učvrstila je dotadašnji staleški sistem. Vlastodršci su dobili još više vlasti, bogati zemljoposednici ulagajući u tadašnje napretke industrije, obogatili su se još više. Jedini gubitnik bio je (ne)zavisni seljak. Vremenom se rađala potreba da se izvrši obračun sa starim staleškim ustrojenjem društva. Takav obračun morao je biti nasilan. Staleški sistem uspostavljen je neegalitarno, zatvoren je i nasledan, što dovodi do toga da se u njemu javljaju isključivo dve društvene grupe – ekstremno bogati u kojima je skoncentrisana većina moći i ekstremno siromašni, *peasant*-i, seljaci bez slobode i svojine. Prelazak u industrijsko doba samo je postepeno produbljivao jaz između ove dve grupe. Plodovi industrijske revolucije postepeno su nastavljali da potiskuju seljake i da stvaraju sve veće, opšte siromaštvo.

U Engleskoj su u XVIII veku postepeno počeli pojavljivati organizovani pokreti seljačkog dela stanovništva, sa osnovnim ciljem uništavanja mašina. Ova dešavanja je opširnije zabeležio **Engels** (Friedrich Engels) u svom delu *Položaj radničke klase u Engleskoj (The Condition of the Working Class in England)*. Početkom XIX veka pojavili tzv. Luditi (*Luddites*), sledbenici **Neda Luda** (Ned Ludd), tvorca pokreta seljaka, čiji je cilj bio uništiti mašine koje su zamenile radnike seljake i ponovo vratiti seljačku radnu snagu na tržište. Prve mašine koje su se našle na udaru bile su one koje su služile tkanju vune.

U Francuskoj se jasno počeo čuti glas tzv. Trećeg staleža, najbrojnijeg, ali svakako najobespravljenijeg staleža stanovništva, sačinjenog od strane

seljaka. Suvereno su vlast u Francuskoj držali stalež sveštenstva i stalež aristokratije, što će kasnije i biti glavni povod za izbijanje Francuske buržoaske revolucije 1789. godine.

Sa druge strane, Balkansko polustrvo postaje žarište Evrope. Većina današnjih država na Balkanu se u periodu XVII i XVIII veka nalazila u sastavu većih carstava. Zapadni deo Balkana (Slovenija, Hrvatska i Bosna) nalazile su se u sastavu velike Austrougarske monarhije. Istočni i južni deo Balkana (Srbija, Crna Gora, Bugarska, Albanija, Severna Makedonija i Grčka) nalazile su se pretežnim delom u sastavu Otomanskog carstva.

Dakle, nacionalizam se budi u periodu XVII i XVIII veka širom Evrope. Međutim, njegov karakter, intenzitet, trajanje i posledice umnogome su različite, o čemu će mnogo više biti reči u delu o tipologiji nacionaliz(a)ma, jer će to biti adekvatnije mesto za tu raspravu.

2.2. Šta je nacionalizam?

Najbolji način za početak ove „diskusije“, bila bi svakako jedna definicija nacionalizma, data od strane Ernesta Gelnera, za ove studije najpozvanijeg istraživača - nacionalizam je pre svega, političko načelo koje tvrdi da politička i nacionalna jedinica trebaju biti istovetne.⁷ Ova definicija predstavlja *nucleus* **političke** teorije nacionalizma. Moguće je izvesti i **antropološku** definiciju nacionalizma, pa ga definisati kao izraz težnje individue da iz različitih pobuda pripada određenoj grupi, da se sa njom identifikuje i da kroz nju ostvaruje svoje ciljeve i osnovne funkcije. Čovek je društveno biće, on je *zoon politikon*. Može se pitanje nacionalizma posmatrati i sa ugla **sociologije**, te bi se tu moglo reći da je nacionalizam težnja grupa pojedinica, povezanih kulturom, da pripadaju jednoj združenoj zajednici, takođe iz različitih pobuda, koje mogu biti egzistencijalističke,

⁷ Op. cit. str. 21.

obrazovne ili odbrambene, ukoliko za to postoji potreba. Nacionalizam možemo definisati i „**desnim opredeljenjem**“, te reći da je nacionalizam ideologija nacionalnog ujedinjenja, preporoda ili poziva na buđenje, sa osnovnom idejom da pripadnike iste nacije ujedini u jednu, jedinstvenu nacionalnu državu sa istom kulturom. Drugi aspekt ove tvrdnje jeste to da je nacionalizam „odbrambena“ ideologija, koja nastoji da jednu naciju sačuva u svojim neodređenim granicama (sa često neodređenim identitetom). Sa druge strane, može se nacionalizam definisati i „**levim opredeljenjem**“, kao pogubna i sebična ideologija, ideologija napetosti, sušta suprotnost multikulturalizma, nepoželjna u modernom dobu i relikv starog doba.

Uglavnom, za potrebe ovog rada najbolje će biti držati se političke definicije, a to je definicija nacionalizma kroz težnju jedinstva i istovetnosti političke i nacionalne jedinice. Međutim, potrebno je rastaviti i objasniti nacionalnu i političku jedinicu, jer je uticaj nacionalizma na njih veliki.

Pod nacionalnom jedinicom se kroz ideologiju nacionalizma gotovo uvek misli na pripadnike brojačno dominantne nacije u jednoj državi. Jedino takva nacija ima pravo i obavezu da obitava na toj teritoriji. Posmatrajući supstitute države, a to su vlast, stanovništvo i teritorija, svi oni moraju biti oličeni i podređeni jednoj naciji. Za stanovništvo je poželjno da bude većinski jednako, i iako postoje i pripadnici drugih nacija na teritoriji nacionalne države, nastoji se dokazati njihova irelevantnost. Na pitanje zbog čega se pripadnici neke druge nacije nalaze na teritoriji nacionalne države, odgovor nacionalizma bi najčešće bio da to zapravo predstavlja stvar nekog kompromisa, uglavnom pravdanog nekom istorijskom greškom ili nekim ustupkom koji je privremen, a ne trajan. Pripadnik nacionalne manjine za nacionalistu je gost na njegovoj teritoriji, gost koji ne može da dokaže svoj istorijski kontinuitet na istoj, već taj kontinuitet zadržava isključivo većinska nacija.

Pod političkom jedinicom se misli na vlast i one faktore koji predstavljaju vlast ili pretenduju na nju, što znači da se nacionalizmu moraju podrediti i opozicione partije, ili mu makar činiti ustupke. Osnovni cilj

političke jedinice jeste rad u službi većinske nacije. Za nastanak i postojanje određene države zaslužna je jedna nacija. Žrtve koje je možda druga nacija podnela u nekom istom istorijskom dešavanju ne broje se. Prema tome, politička jedinica mora da bude u službi samo jedne nacije, po potrebi gluva za druge nacije, jer se praktično svaki ustupak drugim nacijama može okarakterisati kao izdaja. U tome i leži jedna od tajni populizma.

2.2.1. Izvori nacionalizma?

Samo ovaj podnaslov ima dovoljno prostora za jedan samostalan rad, možda čak i studiju. Ovde bih samo izložio neke osnovne korelacije između ideologije nacionalizma i njemu srodnih pojmova. Najtanju vezu nacionalizam ima sa religijom, tradicijom i običajima, mitologijom i istorijom.

Istorijski događaji se tumače selektivno. Nacionalisti su uglavnom predmet interesovanja istorijske nepravde, jer u njima vidi glavnog krivca za sadašnje stanje i prilike. Te istorijske nepravde opisuju karakter povezanosti nacionalizma i prošlosti. Prošlost se tretira sebično, bez objektivnosti i realnih mogućnosti za to vreme, pa se svako slabljenje nacije u prošlosti tretira kao izdaja ideala. Nadalje, mitologija u kombinaciji sa istorijom ne donosi kvalitetne rezultate. Posmatranje istorijskih okolnosti pod velom mitologije oduzima sposobnost racionalnog rasuđivanja o istorijskim događajima. Istorija se uglavnom posmatra kao splet uzročnih veza i posledica koje dovode do trenutne situacije.

Tradicija i običaji se kotiraju visoko, nekada bez jasnog razgraničenja šta oni čine. Koliko sela, toliko običaja, govori stara izreka, te su nekada i običaji toliko različiti da se ne bi mogla pronaći sličnost između dve grupe ljudi koji pripadaju istoj naciji.

2.3. Tipologije nacionaliz(a)ma:

Nacionalizam je pojava koja se uočava kod svih nacija na tlu Evrope. Evropski kontinent je sa razlogom nazvan Stari kontinent. Burna prošlost prati ovo tlo još od samog početka, pa su tako česti ratovi razločitih razmera, nastajanja i nestajanja carstava, pokušaji ujedinjavanja i pokušaji razjedinjavanja nacija, te ideje za formiranjem starih teritorija. Sve je ovo često pratilo velika ljudska stradanja i žrtvu koju se mnogi bili spremni da plate.

Ipak, činjenica je to da nacionalizam nema isti intenzitet u svim delovima Evrope.

Jovan Simonov Plamenac (John Plamenatz) prvi je uočio razlikovanje nacionalizama na tzv. Zapadni i Istočni.⁸ Gelner navodi ovu podelu i govori u prilog tome da kada se posmatraju okolnosti i uzroci nastajanja tih vrsta nacionalizama, može se govoriti o njihovom postojanju. Posmatraju se obe vrste nacionalizama kao istorijski uzrokovane, što je tačna tvrdnja. U delu rada 2.1.1. grubo su navedena dva događaja, koja predstavljaju neku vrstu začetaka nacionalizama i njihovu distinkciju u dve grupe.

Na Zapadu, pri čemu ne treba prihvatati sadašnju političku kartu i njome omeđavati Zapad i Istok, već u ovom delu rada posmatrati Francusku i Englesku, u periodu XVIII veka dolazi do velike borbe za slobodu u građanskom smislu. Zapadni nacionalizam bih se usudio da za potrebe ovog rada nazovem nacionalizam koji je slobodi podređen, odnosno građanski nacionalizam. Kao što primećuje Gelner, revolucije na zapadu su se događale u ime dobro razvijenih kultura, te je bilo potrebno prilagoditi političku situaciju. Glavni fokus zapadnih revolucija bila je sloboda u građanskom smislu. *Liberte, egalite, fraternite*, krilatica skovana u jeku Francuske buržoaske revolucije u prvi plan ističe *liberte*, odnosno slobodu. Slobodu od vlasti, od zavisnosti, slobodu misli, govora i učešća u

⁸ Plamenatz, John. 1973. Two types of Nationalism. U: E Kamenka, Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea. London.

vlasti. Jednakost (*egalite*) i bratstvo (*fraternite*) predstavljaju sekundarni i tercijarni deo krilatice. O jednakosti i bratstvu se može govoriti tek onda kada nastupi sloboda. Ne umanjuju ove tvrdnje vrednosti revolucija, čak šta više one govore o njihovoj racionalnosti i trezvenosti lidera, da se pod svaku cenu nastoji doći do krunske vrline, a to je sloboda. Država je Levijatan, tvrdio je **Tomas Hobs** (Thomas Hobbes). Država nameće dažbine, primenjuje silu, opresivna je prema građanima i ima mogućnost da prinudi na poslušnost, pa čak i da izvrši smrtu kaznu i najveća opasnost po slobodu pojedinca dolazi od svoje države i pojedinac je mora zaštititi i sačuvati tzv. unutrašnju slobodu i unutrašnji suverenitet. Prema tome, ovakav nacionalizam nazivamo "*slobodi podređen*", jer koliko god njegove težnje bile jake, on ne sme da zalazi u domen lične slobode pojedinca. Sloboda je ipak iznad nacionalističkih težnji.

Sa druge strane, na Istoku se dešavaju neke druge revolucije i neke druge bitke. Te revolucije imaju karakter ujedinjenja i otpora prema "*okupatoru*". Ratovi za oslobođenje besne i redom države ostvaruju svoju nezavisnost. Ali, poziv za rat mora da sadrži naziv primaoca i nacionalizam vidi svoju šansu da pozove na ujedinjenje protiv zajedničkog neprijatelja. Ovde država nije problem, i nije Levijatan, jer država (nacionalna), još uvek ne postoji. Ovde sloboda tek treba da se stekne borbom protiv spoljnog neprijatelja, bilo da se on zove Otomansko carstvo ili Austrougarska. Ovde je nacionalizam sadržan u pozivu na uspostavljanje stare države, te prema tome on prethodi državi koja tek treba da nastane.

Istočna percepcija države je suštinski drugačija u odnosu na zapadnu percepciju. Država je otelotvorenje najvećih sloboda. Sva sloboda pojedinca oličena je u postojanju države. Prema tome, ne može sloboda pojedinca da bude ispred države, jer to je sebičnost i izdaja ideala.

Zapadne revolucije su uveliko okončane dok decenijama, pa čak i vekovima kasnije, istočne države stižu nezavisnost, što dovodi do njihovog kasnijeg kaskanja. Okolnosti pod kojima ovaj nacionalizam nastaje surovije su prirode.

Samo mali primer može se navesti u slučaju Srbije. 1439. godine Srbija i zvanično prestaje da postoji kao despotovina. Gotovo 450 godina kasnije, zvanično stiće nezavisnost, koju gotovo gubi ponovo samo 30 godina kasnije u I Svetskom ratu, dok definitivno nestaje na 4 godine u periodu 1941-1945. godine. Srpski nacionalisti tvrde da se i period trajanja Jugoslavije bio gubitak države, što je *nonsens*. Međutim, državne granice se ponovo menjaju krajem XX i početkom XXI veka. Prema tome, ne čudi jak osećaj nacionalizma u društvu. Sve ovo dovelo je do velikih neslaganja i tenzija sa susedstvom, jer je nacionalizam jednih proizveo nacionalizam drugih.

Ovakav nacionalizam nazvao bih "slobodi nadređen nacionalizam", jer sloboda nije najviša vrednost. Sloboda je cena koja se plaća za naciju i državu, kako bi one zadržale svoj kontinuitet. Sloboda se može uvek ograničiti ako je to u interesu države, rado se daje i polaže, svesno svih rizika po istu.

2.3.1. Nacionalizam, populizam, kapitalizam?

Jedna od osnovnih i „*najjačih*“ osobina nacionalizma jeste njegovo lako širenje među populacijom. Posmatrajući Srbiju, stiće se utisak da je nacionalistička ideologija prva sa kojom se mlada osoba susreće u svom životu, upravo u onom periodu kada svaka osoba i prvi put dolazi u kontakt sa političkim životom.

Populizam nije politička ideologija, već zapravo odraz načina na koji se politička ideologija, preventivno ili korektivno, učvrćuje ili „*brani*“. U „*saradnji*“ sa nacionalizmom, populizam stvara svoje najrazornije efekte, naročito kada za to postoji adekvatno političko tlo. Srbija je izašla relativno skoro iz burnih 90-ih godina i perioda ratova, u kojima je na Balkanu vladalo pravilo „*bellum omnium contra omnes*“ i gde su svi ratovi imali nacionalističku i religijsku konotaciju.

Danas se populizam koristi u momentima kada je vlast uzdrmana ili pretila da bude uzdrmana nekim spoljnopolitičkim faktorima. Populizam

u Srbiji se temelji na ratnohuškačkim porukama i na ukazivanju na neku pretnju po celokupnu naciju. Očigledna je zloupotreba populizma u korist nacionalističkih ideologija, koje definitivno žive od usađivanja i izazivanja straha i strepnje kod pripadnika jedne nacije. Nacionalizam jednih stvara nacionalizam drugih i tako nastaje netrpeljivost između dve nacije.

Valja pomenuti i odnos nacionalističkih ideologija prema kapitalističkim ekonomskim odnosima. Naime, kako je rečeno, sloboda je centralna vrednost zapadnih društava i ona je uzrokovala i razvijanje liberalnih kapitalističkih, *laissez-faire*, odnosa koji su imali glavnu ulogu da tu individualnu slobodu transmituju i na ekonomske odnose u društvu. Osnovna ideja liberalnog kapitalizma sastoji se u odsustvu države sa tržišta. Država zadržava neke funkcije na tržištu, kroz propisavanje načina na koji se osnivaju privredni subjekti, kroz porez ili nadzor nad tržištem kako bi se sprečio monopol. Ali, država nije „*igrač*“ na tržištu.

Sa druge strane, zatvorenija društva, istočnog tipa, u koji spada i Srbija, svoju ekonomiju zamišljala su na drugi način, opet poučena određenim iskustvima. Tako se i karakter društva preneo na karakter ekonomije i ona je dobila sasvim drugačiji oblik – konzervativni, sa velikim uticajem birokratije. Država, kao najviša društvena institucija, sa najviše vrednosti, za čije je funkcionisanje data sloboda, mora da bude glavni akter na tržištu. Prisustvo drugih aktera, pogotovo stranih, predstavljao bi izdaju. Prema tome, nacionalizam u svim sferama, pa i kroz ekonomiju stvorio je težnju za nacionalizovanom ekonomijom. Međutim, svaki nacionalista danas, makar u Srbiji, našao bi se u zabludi misleći da je jedna takva ekonomija uspostavljena u Srbiji. Kapitalizam je u velikoj meri u Srbiji već uspostavljen, samo njegov karakter nije preslikan u odnosu na zapadni, već jednom vrstom prelazne faze kapitalističkog tržišta, često neregulisanog i još uvek „*divljeg*“.

Nacionalizam i druge ideologije koje su se utemeljile na njemu, pokazale su svoje brojne, različite slabosti. Jedna od tih slabosti jeste

neregulisano tržište prepuno malverzacija, monopola različite vrste, jeftine radne snage i rada na „crno“. Dakle, nacionalizam ne može da proizvede tržište koje će biti slobodno i efikasno kao kapitalističko tržište i prema tome, kapitalizam vidi kao oličenje liberalnih ideologija, odnosno kao neprijatelja.

Zaključak

Činjenica je to da nacionalizam predstavlja neiscrpu inspiraciju za proučavanje. Gotovo svako od ovih poglavlja rada, može predstavljati i rad za sebe, te se fenomenom nacionalizma može baviti na jedan sistematičniji način, što nacionalizam i zaslužuje, ali ne zbog svojih „vrlina“, već zbog svoje razorne moći i štete koju permanentno ostavlja na stanovništvo. Isto tako, činjenica je i to da ova ideologija teško nestaje iz društva, naročito onda kada pod njenim uticajem dođe do kulminacije, koja često ume biti oličena u ratnom sukobu.

Kako tvrdi i Gelner, mitovi nacionalizma izvrću stvarnost, smatrajući sebe očevitim i dokazanim. Nacionalizmu odgovara sebičnost, pa iako tvrdi da je u biti zasnovan na različitostima, razdvajajući stanovništvo po pripadnosti, on zapravo propagira homogenost, a ideologije usmerene na homogenost stanovništva jesu izuzetno opasne ideologije, o čemu nam samo istorija svedoči. Sa druge strane, nacionalizam propagira jednakost stanovništva jedne nacije, a zapravo stvara raznolikost stanovništva – grupa koja se ima voditi (većina), grupa koja vodi (samozvani lideri) i grupa koja nije poželjna (sve ostale nacije na teritoriji). Tako uspostavljen sistem odgovara nesmenjivosti, pa ti samozvani lideri liče na srednjovekovne kraljeve, koji vladaju uveravajući u svoju moć podarenu od neke više sile, da vodi većinu kroz život koji je jedino ispunjen ukoliko se bude naciji služilo. Prema tome, nacionalizam odgovara starom sistemu vrednosti. Nacionalizam zahteva žrtvu i poistovećivanje. Žrtvu podnose sposobni za to, a ostali se mogu samo poistovetiti, ako žele. U suprotnom, postaju izdajnici.

Sa nacionalizmom treba biti oprezan i treba duboko promisliti o njegovog suštini i tome gde on može da odvede određeno društvo, te kakve osećaje (ne)svesti budi na kolektivnog nivou. Nacionalizam je sebičan i protkan tenzijom, izaziva nepoverljivost prema drugima i kao krajnji rezultat stvara konflikte, koji drugačijim metodama mogu biti prevaziđeni.

Literatura

- Gelner, Ernest. 1998. Nacije i nacionalizam. Zagreb: Politička kultura
- Plamenatz, John. 1973. Two types of Nationalism. U: E. Kamenka (izd.). Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea. London
- Veber, Max. 2014. Država – racionalna ustanova države i moderne političke partije i parlamenti. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Engels, Fridrih. 2018. Položaj radničke klase u Engleskoj. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Hobs, Tomas. 2011. Levijatan ili materija, oblik i vlast crkvene i građanske države. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Rad je primljen u Redakciju 15. 08. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

ŽENE, POLITIKA, ZAMKE I UDICE

*„Bila je zaista dobra majka,
odana supruga i strasna ljubavnica svome mužu,
odlična u svom poslu, aktivna u ženskoj organizaciji,
a redovno je odlazila i u teretanu.
Kuća je mirisala na čistoću,
na domaći pekmez i sveže kiflice,
čak su i rese na tepihu bile očešljane
kad je stigla HITNA POMOĆ“.*

Da li neka žena želi ovakav epitaf? Ništa, ništa, samo pitam. Jer, ovi stihovi, delo američke pesnikinje **Maje Angelou** često se citiraju na seminarima ženskih organizacija i foruma žena političkih stranaka kad se raspravlja o angažmanu žena o politici – i opisuju jednu od klasičnih zamki za žene koje su odlučile da se bave politikom. U daljem tekstu biće još zamki i poneka udica.

KLASIČAN NOKAUT. uobičajena taktika za brzo i efikasno izbacivanje žena (i ne samo žena) iz politike. Videli smo je naročito dobro na početku devedesetih, kad su sa svih strana pljuštale negativne i obeshrabrujuće poruke povodom angažmana žena u politici. Svaki političar izjavljivao je da žene u politici „gube ženstvenost“ (kao da je ženstvenost apoen od pet dinara, pa se, eto, izgubio), svaka gošća i svaki gost u TV emisijama, svaka jed-

¹ Diplomirana pravica iz Kikinde. E-mail: gordanapf@hotmail.com.

na osoba intervjuisana u mas medijima izjavljivala je samo i jedino, da žene ne treba da se bave politikom, jer „naše društvo još nije sazrelo za to“. Što je druga Jugoslavija 1945. godine dala pravo glasa ženama, to su sve države nastale njenim raspadom pokušavale da odjednom izbrišu kao gumicom, te da se vrate u patrijarhalna vremena u kojima žena pere noge mužu, svekru, devetorici devera i ostaloj ekipi lenjivaca koje mrzi da operu rođene noge. Srećom su tada postojale, i do danas opstale, ženske organizacije – osporavane, omalovažavane, proglašavane za sve i svašta, psovane i vređane, ali ne i ućutkane. Taktika klasičnog nokouta uključuje u krajnjem slučaju i ubistva žena koje se politički angažuju, medijski linč, ismejavanje i podmetanja na svakom koraku. Ovako izmaltretirana žena (dakle, ona koja nije UBIJENA) može napustiti politiku – ali, ova taktika se ne bavi toliko samom političarom, koliko plašenjem svih ostalih žena koje bi se možda i bavile politikom, da nisu itekako upoznate kako je loše prošla žena koja se bavila politikom.

ISCRPLJIVANJE. Recimo da se žena nije dala uplašiti, ma koliko da su je plašili, te da se učlanila u političku stranku, i javno izjavila, bez ikakvog stida, da je ona naumila da se bavi politikom; štaviše, ima i predloge kako da se to izvede! Od tog trenutka, nju iscrpljuju svi koji je sretnu. Muž gundža kako je kuća zapuštena; deca pište kad mama polazi na sastanak u stranci, kako bi se mama što više osećala krivom (a već pet minuta posle njenog odlaska, baciće se na kompjuterske igrice, ni ne razmišljajući gde je mama – znamo za jadicu), na poslu je svi pitaju je li sišla s uma i kako joj je samo na pamet palo da se bavi politikom, prijatelji i rodbina joj se čudom čude, a sve ove nebuloze veoma iscrpljuju. I nisu tu uopšte u pitanju nebuloze, kako bi se činilo na prvi pogled (pa i na drugi, treći...), nego organizovana, vrlo ozbiljna taktika kojom patrijarhalno društvo odvraća žene od bavljenja politikom: da se ne bi više zamarala tim nebulozama i odgovarala na gomilu glupih pitanja, osećajući se sve vreme još i krivom, žena može i da napusti politiku... Ali, ne mora da znači. Opet srećom, ima žena koje veoma dobro odgovaraju na ovu vrstu niskih udaraca. Nekoliko primera.

a) „Sediš ovde u stranci, umesto da si sa svojom decom“ – odgovor: „Hoćeš li ti da mi čuvaš decu? Možeš odmah da ih preuzmeš. Samo pazi, moji mali Indijanci jedu samo original milka čokoladu i piju najskuplju koka kolu. A, osim toga, tako su nemirni, da ćeš moliti za milost već posle pola sata bavljenja sa njima“.

b) „A, šta kaže tvoj muž/ momak što se politički angažuješ?“ odgovor: „Obožava me i podržava.“(Ovo je, naravno, čista laž i žešća glupost, ali veoma korisna za skidanje dosadnih bića sa dnevnog reda.)

c) „Nemamo mi dovoljno sposobnih žena da bismo zadovoljili kvotu.“

Odgovor: „Pa nemamo ni sposobnih muškaraca dovoljno za kvotu.“(Ovde se muškarci, veoma zanimljivo, ozareno saglašavaju „Da, da, u pravu si!“ – izgleda svaki smatra da je jedino on sposoban za politiku.)

I tako dalje, primera bi moglo da bude dovoljno za udžbenik, ali, sve ovo spada u bezazlenije oblike iscrpljivanja; prava strahota čeka ženu prilikom samog angažmana u stranci. Tamo su svaki čas neki sastanci, dosadni kao porez i domaće informativne emisije. Dnevni redovi, pa diskusije, sedi se do zore, puši se toliko da se dim može rezati na kocke, donese se i alkohol, skuva se kafica i niko da krene kući, a nikakav zaključak niti raspored nikako da bude utvrđen. I žena sedi i sluša i pita se: da li je moguće da je to – to? Ali, istovremeno vidi i da poneko biva unapređen, pa raspoređen na dobru funkciju, na bolje radno mesto, i sve čvršće veruje: to je to, na pravom sam mestu, sad samo da izdržim ovo smaranje, još malo, i eto i mene među odabranima. . .

JOŠ INTENZIVNIJE ISCRPLJIVANJE. E, sad, recimo da je žena izdržala sve sastanke sa dnevnim redovima, da je išla u kampanju door to door, da je popunjavala upitnike, učestvovala u predizbornoj kampanji, delila promo materijal, zvala sigurne glasove, odazivala se kad su bila organizovana dežurstva u stranci, ukratko, naradila se kao Pepeljuga, samo bez princa i dobre vile. U porodici više ne računaju na nju, na poslu je ogovaraju da je

zbog ambicije potpuno poludela, ali, u stranci – čini joj se – njen rad počinje da biva cenjen. Primećena je kao „*dobar materijal*“, čak je i raspoređena na neku funkciju – postala je predsednica mesnog odbora, članica Izvršnog odbora u gradskom ili opštinskom odboru, ili čak predsednica Foruma žena, ili kako se to telo već zove u kojoj stranci. Sve su to neplaćene funkcije, a iziskuju još više sastanaka nego što je obavezno za obične članove, još manje slobodnog vremena, još više ubeđivanja s ljudima, a sve bez ikakve stvarne moći ili uticaja. Uzgred, žena može da primeti zanimljivu pojavu, da je na „*pravo mesto*“ opet raspoređen neko (muškarac ili žena) ko se nije uopšte pretrgao od dolaženja na sastanke ili bilo kakvog drugog rada u stranci ili za stranku. Ali, žena u ovoj fazi ne primećuje ništa osim svoje novostečene pozicije, ma koliko nebitna ona bila, i, neosetno, njeno ponašanje se menja, u pravcu veće samouverenosti. Mehanizmi za izbacivanje žena iz politike samo čekaju ovaj momenat: brže bolje će joj naći neku grešku, a onda slede kritike i optužbe koje malo koja može da „*preživi*“ a da se ne posvađa i na smrt uvređena napusti stranku.

UDICA BEZ MAMCA. Žena radi; žena se angažuje u stranci. Dolazi na već spominjane sastanke, aktivna je... ali, sve vreme je prati nejasno i vrlo snažno osećanje da se upecala na nevidljivu udicu, na kojoj čak nema ni slasnog zalogaja, i da svoju energiju, znanje i vreme bez milosti troši na nešto što joj se uopšte ne isplati, ni u kom pogledu. Kolege s dužim stažom u stranci s vremena na vreme je opominju da se „*još nije dovoljno dokazala*“, da u stranci „*ima da se radi*“, da ne može „*posle dve kafe u stranci odmah da napreduje*“... I tako, vreme prolazi. Dogodiće se u tom dugom roku i neki izbori; a žena neće biti na listi, niti će biti predložena za bilo šta, niti će od svega što čini za stranku imati ikakve VAJDE. Polako, devojke, ne može to odmah, još vi treba da se pokažete, glasi neizgovorena ali stalno prisutna poruka. I žena se dokazuje i dokazuje, a dok se ona dokazuje, muške kolege u stranci nesmetano dele „*plen*“ vlasti ili ponuđenih funkcija. Ukoliko se žena pobuni ili samo pita dokle ona treba da se dokazuje, može doživeti ra-

zne neprijatnosti, počev od bojkota ostalog članstva, pa do sasvim glasnog izdiranja stranačkih rukovodilaca na nju. Ukoliko su žene u stranci složne i organizovane, ovakva taktika neće proći; ali, to je, u našem okruženju, redak slučaj.

UDICA SA MAMCEM. Ženi je ponuđena ozbiljna funkcija, posao, ako je nezaposlena, bolje radno mesto ako je zaposlena, ili rukovodeće mesto, gde bi zaista mogla na nešto da utiče i nešto da menja. Ona vidi svoje ambicije već ostvarene; planira šta će sve da preduzme, bira ekipu budućih saradnika, ne zato što je poludela, nego zato što joj najvažniji likovi u stranci daju signale da je njeno vreme došlo, i da treba da bude spremna: još malo, pa sad će. Pripremila je i pobjednički govor, i planove rada, maltene i svečani kostim u kome će da debituje. Jedino što nije pripremila je reakcija na podatak da ta funkcija ili radno mesto uopšte nije namenjeno za nju: za to je već „*viđena*“ neka sasvim druga osoba. A ponuda za ženu bila je samo mamac, da se vidi kako će ona da reaguje i šta je spremna da uradi da bi do opisanog mesta došla. Kad shvati (a shvati ubrzo), žena može i da se razboli – naročito zbog situacije u kojoj joj se članstvo njene stranke smeje iza leđa. Ovde žena može da napusti stranku, ili da pređe u drugu. Barem stranaka kod nas ne manjka, a kako je cela naša politika uglavnom podela resora između stranaka koje se ne vole baš mnogo, ko zna, možda u nekoj drugoj stranci žena dođe do svog cilja, ili barem kulturnijeg tretmana. Kako Englezi kažu „*ako ti u pabu nije lepo, idi u drugi pab*“.

JA TARZAN – JA DŽEJN! Ovo je zamka opisana u stihovima na početku teksta: žena se toliko iscrpljuje na svim svojim dužnostima, da može i svoje zdravlje da ugrozi. Domaća politička scena puna je ovakvih primera, od mesnih odbora, do političkih vrhova, ukoliko žena uopšte stigne do njih. Ukratko: ona najstoji da bude bolja i od same sebe. Hoće da stigne i da se bavi decom ako ih ima, i da se stručno usavršava, i da u stranci bude prisutna i rečju i delom, i da lepo izgleda i sačuva „*ženstvenost*“ (samo da podsetim, to je ona stvar koju kod nas žena gubi kad se bavi politikom, a koju još

niko nije definisao, opisao, ili video), a da uradi i kućne poslove, jer kod nas je još uvek sramota da žena sama ne mesi vanilice, pite i kako se te stvari već zovu, ili da plaća „ozbiljnu ženu“ da joj spremi stan/ kuću/ baštu. Odatle potiču oni neverovatno smešni intervjui bogatih i poznatih žena koje tvrde da redovno kuvaju svojim mužićima i dečici i da stavljaju zimnicu. Da li misle da će takvim izjavama zadobiti simpatije auditorijuma? Pa valjda je jasno da žena koja ima dovoljno novca – plaća poslugu, što su radile sve bogate žene otkad uopšte postoji patrijarhalno društvo; ali, umesto da to lepo i kaže, žena se do smrti batrga u priči kako je ona sama – jedina domaćica u svom domu. Da li ste nekad čuli ženu iz imućnijih slojeva da izjavljuje, na primer, „*Znate, ja imam odličnu kućnu pomoćnicu, i kad odem na službeni put, na neki višednevni seminar ili na seriju koncerata, sasvim sam mirna, jer ona sve uradi...*“ Ama, ne ide, brate! Takva izjava odviše bi šokirala naš auditorijum, zato su žene koje bi sasvim mirno rekle da u životu nisu stavile zimnicu – automatski nepoželjne u politici. A ostale, koje izigravaju Tarzana i Džejn istovremeno, pre ili kasnije popuste ili zdravstveno ili duševno. I patrijarhat se, kao bara, sklopi nad još jednim ženskim životom. Protiv ove zamke ima samo jedan lek: da žena lepo kaže i sebi i drugima „*ovo mogu, a ovo ne mogu; ovo mogu, ali neću; a ovo mogu i hoću.*“ I da se toga strogo drži, obavezno odvajajući vreme i za odmor i za zabavu. Ovome se valja učiti od muškaraca: oni umeju tako ozbiljno da kažu „*sad sam baš na važnom sastanku*“ – dok sede i piju *pivu* s drugarima – da bi im za to vredelo platiti časove.

SVILENE RUKAVICE. Ovde kolega iz stranke (vrlo retko iz koalicione ili protivničke stranke) počinje da se umiljava ženi, prijatnim rečima i komplimentima otupljujući njenu pažnju (a pažnja je u politici jednaka opstanju). Kolega može koleginicu izvesti na večeru; pozvati je da plešu na stranačkoj zabavi; ukratko, ponašati se kao udvarač, sve vreme podvlačeći kako ceni ženino mišljenje, inteligenciju, politički stav... Mi žene s ovih prostora pre smo navikle na kritiku nego na pohvale, stoga žena počinje ne da ide,

nego da leti na sastanke na kojima se i kolega pojavljuje. S pažnjom upija svaku njegovu reč; traži njegovo mišljenje; bez obzira na bračni ili partnerski status, emotivno se „prima“ na tog divnog čoveka... koji joj, odjednom, okreće leđa, na sastancima više ne sedi pored nje, ne razgovara, jednostavno, uskraćuje pažnju na koju je žena taman navikla. U međuvremenu, bez obzira da li je između njih dvoje bilo intimnosti ili se sve završilo na umilnim razgovorima (što je češći slučaj, u stvari – redovan slučaj), strankom kreće trač, pogodite o kome. Ovo mnoge žene ne mogu da izdrže, i odlaze. Samo poneka shvata da je u pitanju podla taktika, u kojoj nije učestvovao samo njen do nedavno omiljeni kolega, nego čitava ekipa, pa ostaje – za inat.

TAPŠANJE PO RAMENU. „Kad počnu da vas tapšu po ramenu, stani te leđima uza zid“, govorila je **Sonja Lokar** seminarima. I to nije šala. Napadna ljubaznost muškaraca (i žena) prema politički aktivnoj ženi nagoveštavaju da se njoj sprema neka pakost. Ne mora biti ništa veliko; ali, može. Ljubaznost, komplimenti, pohvale i priznanja možda su nagrada ženi, a možda samo služe da joj (opet) otupe pažnju – samo, sada nije tu jedan kolega koji izigrava udvarača, nego su u priči i rukovodioci kojima se žena profesionalno i privatno divi, i može biti, očekuje njihovu podršku. A možda joj se upravo priprema smena sa funkcije na kojoj je bila do tada, i to svi znaju, osim nje. Možda će biti prozvana i kritikovana bez ikakve pripreme, jer do tog trenutka niko živi nije ni spomenuo da je nezadovoljan njenim radom. Žene koje su prošle kroz ovakav dril odlično znaju kad treba da nestanu iz stranake na nekoliko dana, nedelja ili meseci. Za to vreme situacija se raščisti, ponekad i sama od sebe, a ponekad promenom političkih prilika. Prvi put je malo nezgodno preživeti to sve, a posle žena već izgradi odbrambene mehanizme.

I uz sve ovo, i još mnogo toga što nije ni opisivano, na primer, hazardment, svejedno ima i žena koje savlađuju ove i ostale prepreke i bave se politikom, sve više i sve bolje. Uzgred, ovoj državi i njenim institucijama su potrebne politički angažovane žene – i taj interes će prevagnuti, pre ili

kasnije, a do tada, političke stranke i institucije sistema mogu, za promenu, da počnu da pružaju POGODNOSTI ženama koje bi da se bave politikom, umesto da ih ometaju. Kad shvate da ometanjem žena zapravo ometaju I SVOJU AFIRMACIJU (jer je učešće žena u politici civilizacijska vrednost, potvrđena u zemljama normalnog standarda), prestaće s takvom praksom. A onda će početi da se nama ženama umiljavaju do besvesti, da nam nude i više nego što tražimo, sve ubeđujući nas kako treba da se angažujemo, kako je to u stvari dobro za nas, kako to svet i Evropa zahtevaju... Kao da mi to već odavno ne znamo, samo nema ko da čuje.

Ali, strpljenja sam: sa strpljenjem su se i prve sifražetkinje izborile za prava koja mi današnje žene imamo. I sada će, kako izgleda, trebati vremena.

Rad je primljen u Redakciju 26. 09. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

III Recenzije i prikazi

NAZIRU LI SE IZLAZI?

(Povodom knjige Jovana Komšića: PRIVIDI IDENTITETA – Demokracija u magli nacionalnog preporoda. 2023. Zemun: Mostart)

Ako je suditi po broju izbornih nadmetanja u ovom pluralnom političkom društvu u protekle tri decenije, moglo bi se govoriti o šampionskom statusu i visokom stepenu demokracičnosti Srbije. Koliko je političkih aktera vlasti promenjeno u okviru novo uspostavljenog kapitalskog kruga, sa pravom bi Srbija zauzimala visoko mesto. I dalje se, nažalost ne može govoriti o demokracičnosti ovoga društva. Podosta je pre svega deficita i praznina, podosta je simulacija i prazne političke retorike, obećanja da bi se moglo govoriti o organizovanom, uređenom, odgovornom i koliko toliko pravdom društvu. Očito je na sceni svih ovih decenija tanzicije bilo besomučno ponavljanje modela vršenja vlasti; koji je zaknut za elementarne, pristojne odnose u društvu, koji, ako ništa drugo počivaju bar na standardima pravilima i procedurama.

Dakle radi se o jednom katastrofalnom iskliznuću koji je još uvek na sceni, u smeni ranijeg poretka i države.

Socijalne i političke promene društva, odnosno vlasti i poretka iz temelja ne samo utiču već i menjaju način života. Mnogo toga nedomišljenog i neapsolviranog izlilo se u ovim balkanskim i ex-jugoslovenskim vedutama.

¹ Profesor Univerziteta Singidunum u penziji. E-mail: subosko@gmail.com.

Istorija se ponovo vratila na javnu i političku scenu sa otkosima koji su se rasipali u beznađu, nerazumevanju, strahu, krađi, namirivanjima i ratnim poklicima. Na putu sa brojnim posrtanjima i stereotipitima, sa ćorsokacima; marširale su ali i bežale, sklanjale i skrivale razne grupe društvenog i inog organizovanja.

Raspad države i urušavanje političkog poretka suviše su golemi i složeni izazovi da se mogu tek tako apsolvirati. Za neke je mnogo i danas otvorenih pitanja i pokušaja ljudskog duha i imaginacije da se dosegne do neke približne istine, pre svega radi promene ka boljem. Jovan Komšić se osmelio da u svojim misaonim sintezama pokuša da dokuči neke ubedljive i postojane elaboracije u prilog razumevanja stanja i odnosa u ovom društvu u ovim društvenim i istorijskim zavrslamama. Mnogo toga se nalazi u skladištima i na rafovima prošlosti ovih prostora, mnogi minuli životi nisu razumevani i koji su odlagani za neka druga vremena. Autor ove knjige nam pokušava da objasni stanje i odnose koji su doveli do ovog očitog tapkanja u mestu. Častan i složen izazov vredan prvog reda ne samo ovog intelektualnog pregaoca.

Dakle, radi se o studiji, obimnoj knjizi koja pokušava da nam objasni i otključa brave koji sve akteri moći i vlasti, akteri kapitala nisu uspeli da otključaju jer nisu znali, jer nisu hteli. Nije to neka "naknadna pamet" jer redovi ove elaboracije pronicu u nepoznato ali i svet razuma. Autor markira, pojednostavljeno rečeno, nekoliko ključnih pojmova koji grade ljudsko dostojanstvo i postojanost, koji su konstituenti izglednijeg društva, sa prepoznatljivim odlikama **dobra i slobode**. Ima li većih izazova od pokušaja razumevanja **identiteta, nacionalnog pripadanja, opredeljivanja, vršenja vlasti, demokratije...** ? Autorska stvaralačka vatra i strast da pronikne u srž ovih koordinata društvenosti naprosto se iskazuje kao uzorno teorijsko i političko pronicanje u radionice ljudskih zabluda, previda ili pak svesnih (ne)namernih iskliznuća.

Vraški je zavodljiva igra kapitala da nam gotovo na tacni ponudi blagodeti života kroz imanje, posjedovanje, bogaćenje. Teško se oslobađati tih privida identiteta, nacije, demokratije, privida sreće i zadovoljstva. Kapital matrica po sebi poseže za uskraćivanjem i pokoravanjem drugog radi sopstvenog dobitka. Videlo se dokle mogu da idu ovi i ovakvi naboji moći i vladanja, posjedovanja. Pa ipak opet ispočetka na **prividima** se razigrava društvo, poredak, način života. Kada ti i takvi prividi postaju mera stvari i odnosa u društvu bivaju etablirani. Tada su razne magle i izmišljanja neminovne. Autor je uveren kada bi se ovi prividi marginalizovali, kada bi se sklanjali ideološki i politički odsjaji koje zloupotrebljavaju nacionalno pripadanje očito bi se odvijala druga priča. Ipak mi se čini za sada u životu treba birati manje zlo. Nažalost, podosta je bespuća i namerne skrivenosti da bi dosegli do izbora manjeg zla. Taj račun se plaća raznim fiksacijama koje nas odeljuju od onog što je dobro ili pak pristojno.

U ovim i sličnim zadatostima dobra i slobode, kao civilizacijski izazovi u ovoj knjizi **Jovana Komšića** možemo prepoznati neki izgledni put transcendiranja postojeće *“nesrećne zbilje”*. U misaonim koordinatama koje izviru sa stranica ove studije, u drugačijim čitanjima identiteta nacije i demokratije može se pristajati na drugu obalu. Pa treba li više li više očekivati od jedne studije?

Sklon sam ocenjivati da su ratovi rušenja sukobi na prostorima bivše Jugoslavije unapred dogovoreni i da je *„otimačina bila ključni razlog sukoba”* (**Đokica Jovanović**). Takođe sam sklon onim tvrdnjama koje govore da neoliberalne verzije razgradnje i stvaranja novog poretka i države, upakovane u tržišne i nacionalne oblande za ovo podneblje nisu bila izgledna alternativa. Takođe smatram da matrice divljeg kapitalizma i *“drumskih razbojnika”* nisu bili dobra rešenja instaliranja novog poretka i države. Sklon sam...

U promišljanju koja su izvirala iz nametnutih odora “*novog*” kapitalskog poretka, vidi se da je sve to već viđeno i gotovo do besmisla ponavljano. Politička i ina rešenja koje su nam nudili akteri vlasti u ishodištima sreće i izdanja vodili su nas ka provaliji. I dok na jednoj strani imamo digitalni kapitalizam sa velikim teretima i izazovima daljeg razvoja na drugoj strani ovde se reinkarnira poredak koji počiva na otimačini, krađi i bezočnom sticanju, na ponavljanju istorije. Jovan Komšić to filigranski uviđa predočava i traga za najmanje lošim putevima prevazilaženja. Radi se o političkoj operacionalizaciji sa kojom su ovi balkanski horizonti i te kako deficitarni. Na žalost takva socijalna i politička zbilja ovih prostora ima svoje nosioce i izvršioce. Dok se na jednoj strani tog blistavog kapitalskog društva traga za minimiziranjem meritokratije, anonimskih izvora distribucije izvora moći i vlasti, dominacije standarda, procedura i pravila, za vraćanjem solidarnosti i moralnih uzusa političkog posredovanja; na drugoj strani se instalira bezočno sticanje, eksploatacija, siromašenje, poniženje i šta sve ne. U tom dijapazonu u tim izazovima valja kao što to čini Jovan Komšić tragati za ishodištima koja apsolviraju i nadilaze ove izazove. Gde je spasonosni kairos? Koji je to subjekt promena koji će nadilaziti “*duge marševe kroz institucije*”. Autor dobro zna da nije izlaz u ovoj ili onoj šminki, prilagođavanju već u temeljnim promenama. Stoga nam ovom studijom otvara stranice razvoja i kulture koje treba podrediti trajanju a ne bljesku ljudske sreće i zadovoljstva. Sklon sam mišljenjima po kojima ima smisla etnonacionalna poimanja sve više zamenjivati **start-up građenjima nacija**. Time u optiku ulaze neki drugi elementi koja drugačije profilišu nacionalna uverenja i osećanja. Zbog toga smatram da bi valjalo na velika vrata uvoditi i održivi razvoj i druge vidove ekonomije i planiranja budućnosti.

U mnoštvu tema koje izviru iz ključnih zadatosti ove studije, posebno akceptiram autorovo bavljenje autonomijom. On dužnu pažnju posvećuje ovom seciranju ne samo zbog Vojvodine, već pre svega podržavajući kantovsko značenje i shvatanje autonomije koja prevazilaze pravne, politič-

ke konstrukte. Ustvari autor nam pokušava da pronikne u zamršene niti vršenja vlasti, odnosa pojedinca u galaksiji opšteg i posebnog u kojoj se i (ne) potvrđuje ljudska društvenost. Dakle, ishodišni predmet bavljenja i analize u ovoj studiji fundira se na zadatosti oslobađanja pojedinca, jedinke, čovjeka u njegovoj zapretanosti raznim društvenim i inim posredovanjima.

Ova studija skida naslage raznih glazura koje sistemi, poretci, akteri vlasti proizvode i pokušavaju da nas odvrata od traganja za iskonim odgovorima koja vode ljudskoj sreći i dostojanstvu. Zbog bogatstva argumentacije, različitih osvetljavanja navedenih problema, zbog uzorne stvaralačke imaginacije ova knjiga zaveđuje da se o njoj govori i piše.

Rad je primljen u Redakciju 26. 08. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

LEGALNA EUTANAZIJA DEMOKRATSKOG SISTEMA

(Steven Levitsky i Daniel Ziblatt (2020). Kako je umirala demokracija.
Zagreb: Profil)

*„Pa, najzad, ako su vam iluzije razbijene,
to je, obično, znak da ste inteligentni. U
naša jedra ne duvaju vetrovi, nego dim i
svakojaka isparenja istorije.“²*

Sledeći antičku političko-filozofsku misao, **Stiven Levitski** (Steven Levitsky) i **Danijel Ziblat** (Daniel Ziblatt), profesori politikologije na Harvardu, godinama proučavaju nedemokratske, autoritarne i diktatorske režime i promišljaju procese *kvarenja demokratije* kroz analizu uzroka, pokazatelja i simptoma pretvaranja demokratske vlasti u autokratiju i diktaturu.

Do 2016. i pobeđe kandidata Republikanske stranke **Donalda Trampa** (Donald John Trump) na američkim predsedničkim izborima, činilo se da će lekcije profesora Levitskog i Ziblata ostati u akademskom

¹ Diplomirani politikolog, kresojas@neobee.net.

² Iz članka objavljenog u *New Republic* 23. oktobra 2001, autora **Leona Viseltira** (Leon Wieseltier) koji je analizirao pobeđu Vojislava Koštunice godinu dana nakon 5. oktobra 2000, između ostalog i rečima: „Potrebno je sada nešto manje od oduševljenja, nešto stoičkije, neko stanje bez radosti ali angažovano...Palestinski pisac Emil Habibi lepo je opisao to stanje uma kao pesimistički optimizam – ‘pesim-optimizam’.“

polju, posvećene analizi urušavanja demokratije u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike kao i demokratske regresije i transformacije liberalnih u iliberalne režime u pojedinim evropskim državama.

Vođeni optimizmom³ koji je doneo *treći talas demokratizacije* i pad Berlinskog zida,⁴ te da su demokratija⁵ i demokratski etos *de facto* postali univerzalni, da je „*demokratija postala univerzalna forma političkog legitimiteta, koja je trijumfovala nad svim drugim političkim vrednostima i protivnicima*“ (Podunavac, 2010: 15-16), činilo se, da se pitanje: preti li američkoj demokratiji opasnost, nikada neće postaviti: da snaga američkog političkog sistema, leži u onome što je švedski ekonomista, nobelovac **Gunar Mirdal** (Gunnar Myrdal) nazvao američkom verom: načelima lične slobode i jednakosti, te da su američki ustav, srednja klasa koja je kroz istoriju dokazala otpornost, nivo društvenog blagostanja i obrazovanja kao i snažan i raznovrsan privatni sektor, učinili Sjedinjene američke države (Amerika) imunim na slom demokratskog sistema koji je zadesio druge države.

Na žalost, autori su vrlo brzo uočili da politički procesi u Americi pokazuju sve znakove rapidnog derogiranja i poništavanja demokratskih institucija i demokratske političke kulture.

Stavljajući svoj lični i profesionalni integritet u službu dobra političke zajednice, Levitski i Ziblat su napisali knjigu koja je objavljena 2018. godine (skoro tri godine pre upada Trampovih pristalica u zgradu Kongresa 6. januara 2021, u neuspešnom pokušaju da spreče potvrđivanja rezultata

³ Lari Dajmond (Larry Diamond) ocenjuje da je razdoblje 1990-2015. bez konkurencije najdemokratskijih četvrt veka u svetskoj istoriji, ali i da smo nakon toga ušli u razdoblje demokratske recesije.

⁴ Jedan broj autora pad Berlinskog zida vidi kao okončanje poslednje faze Francuske buržoaske revolucije, faze jakobinskog terora: „*Duh totalitarne demokratije, do krajnosti doveden u „realnom socijalizmu“, doživeo je istorijski poraz.*“ (Detaljnije u: Mimica, 2001: 7).

⁵ Na tragu koncepta poliarhije koje je formulisao Robert Dal (Robert Dahl), Lipset (Seymour Martin Lipset) i Lejkin (Jason M. Lakin) su se opredelili za minimalnu definiciju demokratije koja podrazumeva: „*Institucionalni aranžman u kome sve odrasle individue imaju moć da glasaju, na slobodnim i poštenim kompetitivnim izborima, za svoju glavnu izvršnu vlast i za nacionalnu zakonodavnu vlast.*“ (Lipset/Lejkin, 2006: 39).

izbora), stavljajući u podnaslov pitanje: *“Što je Ameriku dovelo u sadašnje stanje i što novi predsjednik treba učiniti da ju izliječi?”*

In vivo, svedočeći autokratskoj uzurpaciji demokratskih institucija, pred američki demokratski sistem se postavilo ključno pitanje: mogu li demokratske institucije obuzdati izabranog autokratu ili će on potkopati njih? Profesori Levitski i Ziblat upozoravaju da *„institucije nisu dovoljne da se sputa izabrani autokrat“* i da je nužno *„obraniti ustav – to je zadaća političkih stranaka i organiziranih građana, ali tome služe i demokratski standardi.“*

U jednoj rečenici, put ka autokratiji je popločan uverenjem da je izborna demokratija panaceja, garant *instiucionalizirane neizvesnosti* i brana većinski iskazane volje građana,⁶ ali se prenebregava tragični paradoks da se *„ubojice demokracije služe institucijama iste te demokracije da bi je postupno, jedva primetno, pa čak i na zakonit način – ubijali“*. Stručnjaci za ustavno pravo **Aziz Huk** (Aziz Huq) i **Tom Ginsberg** (Tom Ginsburg) ovakav slom demokratskog sistema nazivaju *„ustavnom regresijom“* jer su mnogi potezi kojima vlasti potkopavaju demokratski poredak legalni, predstavljaju se u funkciji unapređenja vladavine prava: efikasnosti pravosuđa, borbe protiv korupcije, verodostojnosti izbornog sistema. Novine i dalje izlaze ali su anestetizirane budžetskom podrškom ili se priklanjaju autocenzuri, građani ne shvataju šta se dešava i dalje veruju da žive u demokratskom sistemu, a *„one koje javno prokazuju ponašanje vlasti društvo će prozvati da pretjeruju ili vječito tupe jedno te isto“*.

Još od antičkih vremena traganje za modelom idealne političke zajednice prati senka kvarenja oblika vladavine. Ukoliko je u prošlom veku i bilo razloga da veliki pravnik **Luis Brandis** (Louis Brandeis) okarakteriše Ameriku kao *„laboratoriju demokratije“*, višedecenijski procesi urušavanja koji su rezultirali pobedom Donalda Trampa, otvaraju mogućnost da

⁶ Lipset i Lejkin, kao ključne izdvajaju dve osobine demokratije: ona nije prediktabilna, nemoguće je unapred znati kako će građani glasati i ona jeste fleksibilna. Ona nije panaceja, čudotvorni eliksir koji bi izlečio sve bolesti.

postane „laboratorija autoritarnog sistema“ jer vlastodršci prekrajaju izborna pravila i izborne jedinice, a građanima oduzimaju pravo glasa kako bi osigurali pobjedu.⁷

Međutim, demokratija se ne ruši ukidanjem prava glasa, već insistiranjem na pitanju: *“Pošto već imate pravo da glasate, šta će vam pravo da se bunite, štrajkujete i slobodno govorite?”*

Krhka zaštitna ograda demokratije

Autori, analizirajući urušavanje različitih demokratskih sistema izvlače istorijske pouke i predlažu strategije odbrane demokratije, i uz Uvod, tematiziraju devet jasno strukturisanih poglavlja: 1. Sudbonosni savezi, 2. Američki čuvari ulaza, 3. Velika abdikacija republikanaca, 4. Potkopavanje demokratskog sustava, 5. Zaštitna ograda demokracije, 6. Nepisana pravila američke politike, 7. Raspad, 8. Trump protiv zaštitne ograde, 9. Kako spasiti demokraciju.

Autori se direktno referiraju i teorijski oslon nalaze u premisi **Huana Linca** (Juan Linz) da ključnu odgovornost u procesu poništavanja demokratskih institucija i vrednosti nose političari i preuzimaju njegov, do kraja neosmišljen koncept „lakmus-papira“ koji detektuje ponašanja koja *iskaču iz demokratskog zgloba*. Unapredivši Lincov koncept, autori su definisali četiri ključna indikatora autoritarnog ponašanja: 1. odbacivanje demokratskih pravila igre; 2. osporavanje legitimnost političkih protivnika; 3. dopuštanje ili podsticanje nasilja, i 4. spremnost da se suparnicima ograniče građanska prava, u šta spadaju i mediji.

⁷ Punih 275 godina, a kao da je pisano danas, upozoravajući odzvanjaju rečenice: *„Ne treba se čuditi ako se vidi da se glasovi daju za novac. Narodu se ne može dati mnogo ako mu ne oduzme još više; ali, da bi mu se oduzelo, treba srušiti državu. Što se više bude činilo da izvlači korist iz svoje slobode, brže će se približiti času kada mora da je izgubi.“* (Monteskje, 2011: 94).

Osim **Ričarda Niksona** (Richard Milhous Nixon) niti jedan predsednički kandidat glavnih stranaka u prethodnih 100 godina nije ispunio ni jedan od ova četiri kriterijuma. Donal Trump ih je ispunio sve. A rečima Monteskeja: „Čovek kome njegovih pet čula neprestano govore da je on sve a da ostali nisu ništa, prirodno je len, neznalica i pohotljivac.“ (Monteskje, 2011: II, 5).

Naravno, u praksi se pokazuju i manjkavosti „lakmus-papira“, npr. kako otkriti antidemokratskog političara ako nema očitu antidemokratsku prošlost? Na primer, **Viktor Orban** (Viktor Orbán) i njegova stranka Fidesz su krajem 80-tih godina prošlog veka ideološki zastupali liberalno-demokratska načela, a kao premijer u prvom mandatu 1998-2002, Orban je poštovao načela demokratske vladavine. Za autore je Orbanov antidemokratski obrat, koji se desio nakon povratka na vlast 2010. predstavljao istinsko iznenađenje.

No, i pored očekivanih manjkavosti, iskustveno, teorijsko i metodološko istraživačko polje otvorilo je prostor da se isfiltrira odgovor na pitanje: kako spasiti demokratiju? Jednostavno, „*bolesti demokracije liječe se tako da se uvede još više demokracije*“, što podrazumeva da se ustav dodatno osnaži nepisanim demokratskim standardima,⁸ a autori kao temeljna, ističu dva načela: 1. uzajamne tolerancije, „*kulture kompromisa*“, odnosno razumevanje da suparničke stranke jedna drugu trebaju smatrati legitimnim rivalima⁹ i 2. institucionalne suzdržanosti, načelo koje se iscrpljuje u stavu da političari ne trebaju do maksimuma koristiti ovlašćenja koja dobijaju sa položajem.¹⁰

⁸ Još od Monteskeja „*kvarenje svake vladavine započinje skoro uvek kvarenjem načela*“. (Monteskje, 2011: 93).

⁹ Pretnja standardu uzajamne tolerancije je bio makartizam. Makarti je u čuvenom govoru od 9.februara 1950. pred Klubom žena Republikanske stranke okruga Ohajo u Zapadnoj Virdžiniji izgovorio rečenicu, prozivajući komuniste i izdajnike, koja je postala simbol tog vremena: „*U ruci držim popis s 205 imena ljudi o kojima smo obavijestili ministra vanjskih poslova, a koji svejedno i dalje rade u tom ministarstvu i oblikuju njegovu politiku.*“

¹⁰ Na primer, institucionalna suzdržanost je ograničenje broja predsedničkih mandata. U većem delu američke istorije ograničenje na dva mandata nije bilo zakonski propisano, nego se temeljilo na standardu suzdržavanja. Pre nego što je ratifikovan 22.amandman, ni

Ovi standardi služe kao meka zaštitna ograda demokratije, koja sprečava da svakodnevno političko nadmetanje ne pređe u sukob u kojem je sve dopušteno. Zaoštavanje i polarizacija, retorika „*mahanja krvavom košuljom*“¹¹ rezultira politikom bez zaštitne ograde: ono što **Erik Nelson** (Eric Nelson) naziva „*ciklusom sve jačeg ustavnog hodanja po rubu sukoba*.“

Još od **Šekspira** (William Shakespeare) uspon autokrate je popločan slomom osnovnih vrednosti: poštovanja reda, uljudnosti i ljudskog dostojanstva. Načelo institucionalne suzdržanosti prate pristojnost i iskrenost. Pristojnost pre svega znači izbegavanje ličnih verbalnih¹² ili fizičkih napada na kolege¹³ a kršenje demokratskih standarda laganjem,¹⁴ potvrđuje neporecivu ambiciju autokrate da brutalnost, besramnost i apsurd uspostavi kao novu normalnost.¹⁵

jedna ustavna odredba od predsednika nije zahtevala da se nakon drugog mandata više ne kandiduje. Standard je prekršio treći mandat koji je Ruzveltu donela pobeda 1940, što je potom i bio povod za donošenje 22.amandmana.

¹¹ U Srbiji su 2018/19 organizovani protesti „*Stop krvavim košuljama*“, a konkretan povod za proteste bio je fizički napad na lidera opozicione Levice Srbije Borka Stefanovića u Kruševcu.

¹² „*Nastavite da čitate te tvitove jer ćemo na sve laži i neistine, a ova vest je potvrdila koliki ste lažovi i kolika je bruka i sramota svega što radite, na sve ovo ćemo odgovarati i uvek vas podsećati da treba da vas je sramota što glumite lažne ekologe, zbog toga što spavate u sopstvenoj povrački, zbog svega toga treba da vas je sramota. Na vas sam mislila kad sam rekla 'i kuso i repato, i sve sa dna kace, lešinari'*“, narodna poslanica, članica SNS-a u obraćanju opozicionim poslanicima u Narodnoj skupštini Republike Srbije. <https://nova.rs/vesti/politika/nastavlja-se-skupstina-naprednjaci-i-opozicija-u-jos-jednom-duelu-posle-dana-koji-je-obelezila-zustra-rasprava/>

¹³ Objava narodnog poslanika Radomira Lazovića: „*Nakon pretnji koje su mi upućene na tviteru od strane bivšeg narodnog poslanika Srpske napredne stranke Janka Langure, upravo sam na izlazu iz Narodne skupštine i napadnut. Verujem da bi napad bio i ozbiljniji da ga dvoje aktuelnih poslanika, koji su bili u njegovoj pratnji, nije zaustavilo.*“ <https://twitter.com/nedavimobgd/status/1666485549413064705>

¹⁴ Laganje je možda i najozloglašenije kršenje demokratskih standarda za koje je odgovoran predsednik Tramp. Da je sklon laganju pokazalo se već tokom predizborne kampanje 2016. PolitiFact je 69% njegovih javnih izjava svrstao u kategoriju lažne: od toga, „*uglavnom lažne*“ 21%, „*lažne*“ 33% ili „*prijesna laž*“ (15%). Samo 17 posto izjava dobilo je ocenu istinito ili uglavnom istinito. U toku prvih 40 dana mandata Tramp je izrekao barem jednu neistinitu javnu izjavu svakog dana.

¹⁵ Istinomer od 2016. godine organizuje izbor za Laž godine. U prvih 7 godina, do 2022, na

U toj novoj normalnosti autokrata dobija većinsku podršku na izborima iz prostog razloga jer kreira i ljudima pruža iluziju stabilnog sveta. Sve su usamljeniji glasovi, poput vapijućih u pustinji, koji ukazuju da je u pitanju *stabilan svet laži*.

Krinku nove normalnosti probija i teško kontrolisana potreba izabranog autokrate da promoviše iluziju stabilnosti a popunjavajući sve državne službe članovima partije, postiže se potpuno stapanje države i partije; u promociji jedinstva i sabornosti lakmus-papir detektuje pokazatelje nedemokratskog ponašanja: iluzija jedinstva se postiže formiranjem pokreta¹⁶, koji ne teži stvarnom političkom cilju već isključivo mobilizaciji stanovništva.¹⁷ Činjenica da vođa pokreta ni ne zna koju politiku želi da sprovede, nije tema o kojoj se ozbiljnije razmišlja, budući da menja mišljenje svakog dana.¹⁸

Politička zajednica rastočenih institucija, koja počiva na stvarnosti koju na dnevnom nivou¹⁹ falsifikuje vođa pokreta²⁰ teško se može nazvati državom,

svim izborima sem jednom pobedio je Aleksandar Vučić. One godine kada nije on pobedio, pobedila je izjava „Vučić nikada nije slagao u svojoj političkoj karijeri“. Na prvoj Istinomerovoj anketi za Laž godine, čitaoci su izabrali izjavu tadašnjeg premijera Vučića da niko nije nosio fantomke prilikom rušenja objekata u Hercegovačkoj ulici u Beogradu. a za Laž godine 2021. izabrana je izjava predsednika države da *“ne gostuje često po televizijama”*.

¹⁶ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=02&dd=05&nav_category=78&nav_id=1227505

¹⁷ Tramp je samog sebe nazvao portparolom jednog pokreta.

¹⁸ *“Jedna od važnih razlika između totalitarnog pokreta i totalitarne države je u tome što totalitarni diktator može i mora da laže mnogo više i mnogo doslednije nego što je to morao kao vođa pokreta.”*(Arent, 1998: 422).

¹⁹ Analiza Centra za istraživanje, transparentnost i odgovornost (CRTA) je pokazalo da je periodu od 1. juna 2022. do 31. maja 2023. predsednik Srbije imao 300 direktnih obraćanja putem televizija sa nacionalnom frekvenijom. <https://www.danas.rs/vesti/politika/crtaza-365-dana-vucic-ima-300-direktnih-obraćanja-na-televiziji/>.

²⁰ Predsednik Srbije, počev od septembra 2022, najavljuje formiranje narodnog pokreta za državu. *“Veliki državotvorni i nacionalni pokret za opstanak i napredak Srbije, za našu jednu jedinu državu Srbiju koju imamo, koju moramo da sačuvamo za našu decu”*, pokret za *“normalnost, racionalnost, pristojnost i uspešnu Srbiju”* i da ne traži podršku za sebe, već da želi da ljudi

pre je to, rečima **Franca Nojmana** (Franz Neumman) „*banditska organizacija u kojoj vođe stalno moraju da se slažu sa onim čemu su se maločas usprotivile*“ i u kojoj se podstiče jedna vrsta „*gangsterske solidarnosti*“, kako bi se svi građani učinili kolektivnim saučesnicima kriminalne politike.²¹ (Arent, 2001: 414-415).

Komad silovitog ludila

“Vulgarne parole i visokoparne fraze o ekonomiji bile su uvertira za komad silovitog ludila, u kom su svi zakoni logike i principi ekonomije okrenuti naglavce”²²

Metodološki, za svaki od četiri ključna indikatora autoritarnog ponašanja formulisana su i potpitanja, npr. za indikator odbacivanja demokratskih pravila igre: odbacuje li autoritarni političar ustav ili izražava spremnost da ga krši? Pokušava li potkopati legitimnost izbora, npr. tako što odbija prihvatiti verodostojne izborne rezultate? Oспорavanje legitimnosti političkih protivnika će se prepoznati kroz odgovore na potpitanja: govori li o svojim suparnicima kao subverzivnim snagama ili kao o snagama koje se suprotstavljaju postojećem ustavnom poretku?²³ Naziva li, neutemeljeno,

razumeju šta je *“pred nama i šta je jedini put”*, a to je put *“normalnosti i ozbiljnosti”*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-predsednik-narodni-pokret-za-drzavu/32315591.html>.

²¹ Početkom jula 2023. na Tviteru se pojavio spisak od 14.000 naloga, botova Srpske napredne stranke: glavni botovi označeni kao *super specijal* – njih ima najviše, rade u javnom sektoru i botovske zadatke obavljaju tokom radnog vremena. Njihov zadatak je da podrže mantru o zlatnom dobu Srbije i izlože najbesramnijoj kampanji i uvredama sve kritičare režima, a za to se mesečno iz budžeta Republike Srbije izdvaja 8,5 miliona eura. Nakon što je spisak objavljen, predsednik Republike Srbije objavio je na Instagramu - *“Da, ja sam SNS bot”* i pridružio se kampanji koju masovno podržavaju članovi SNS-a.

²² Hana Arent citira Isaka Dojčera (Isaac Deutscher). (Arent, 1998: 419).

²³ Zamenik gradonačelnika Beograda, Goran Vesić objavio je na vanrednoj konferenciji za

svoje supranike kriminalcima koje njihovo navodno kršenje zakona (ili mogućnost da to učine) diskvalifikuje kao učesnike u političkoj areni? Tvrdi li, neutemeljeno, da njegovi suparnici deluju u korist stranih sila, tako što u tajnosti sarađuju sa stranom državom (ili su na njenom platnom spisku) – obično nekom neprijateljskom.²⁴

Stepeni dopuštanja i podsticanja nasilja govore o povezanosti sa naoružanim bandama, paravojnim snagama, milicijama, gerilcima ili drugim organizacijama koje se bave nezakonitim nasiljem.²⁵ Stoji li taj političar ili neki od njegovih stranačkih saveznika iza napada mase na svoje suparnike ili su takav napad podsticali? Da li prećutno podupire nasilje svojih pristalica tako što ih odbija nedvosmisleno osuditi i kazniti? Da li hvali (ili odbija osuditi) druge važne pojave političkog nasilja, u prošlosti ili u drugim delovima sveta?

Psiholozi se slažu da su društva u kojima se kontinuirano krše nepisana pravila pristojnosti, poštovanja političkog neistomišljenika i dostojanstva ljudske ličnosti, sklona „*ublažiti stupanj devijantnosti – odnosno pomakne se očekivana norma. Ono što se nekada smatralo abnormalnim, postane normalno*“. To što se Tramp, **Čavez** (Hugo Rafael Chávez), **Berlusconi** (Silvio Berlusconi), **Fudžimori** (Alberto Kenya Fujimori) ili Vučić stalno služe ličnim

novinare da su „*hrabri odbornici Srpske napredne stranke sprečili državni udar*“, jer je plan opozicije bio uđu u Skupštinu Beograda i u nekoliko gradskih opština da „*štrajkuju glađu i na taj način izvrše državni udar*“. <https://www.danas.rs/vesti/beograd/vesic-hrabri-odbornici-sns-a-sprecili-drzavni-udar/>.

²⁴ Predsednik Republike Srbije je izjavio da organizacije iz Nemačke, poput Fondacije Hajnrih Bel i političke stranke, poput Zelenih, finansiraju proteste „*Srbija protiv nasilja*“ i da vlast u Beogradu ima dokaz za to. <https://www.danas.rs/vesti/politika/viola-fon-kramon-negirala-navode-vucica-da-organizacije-iz-nemacke-finansiraju-proteste-u-srbiji/>.

²⁵ Šef kriminalne grupe osumnjičen za više brutalnih likvicacija, na saslušanju u tužilaštvu je u iskazu naveo da su predsednik Republike i njegovi saradnici tražili različite usluge, između ostalog: da kontroliše da se na Partizanovim tribinama ne skandira protiv predsednika, da zastrašuje one koji su organizovali proteste protiv vlasti, ali i da utiče na taksiste da otkazu proteste protiv aplikacije za prevoz „*CarGo*“. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/krik-belivuk-u-iskazu-naveo-da-mu-je-vucic-trazio-razne-usluge/>.

uvredama, zastrašivanjem, lažima, u ogromnoj meri je doprinelo da se takvi postupci počnu činiti normalnim.

Nasilje i brutalizacija stvarnosti u različitim pojavnim oblicima (od obračuna između kriminalnih grupa, porodičnog nasilja, masovnih ubistava, do promocije prostakluka i besramnih verbalnih obraćanja u medijima²⁶ i Narodnoj skupštini..) vodi svakim danom sve bliže ostvarenju utopijskog sna tajne policije, totalnoj kontroli misli i ponašanja svih građana, a „*detektor laži možda najočiglednije pokazuju koliko taj san fascinira policijske mozgove*“.(Arent, 1998: 441). A da nisu u pitanju samo policijski mozgovi, potvrđuje i slučaj predsednika Vlade Srbije, koji je krajem novembra 2015. samoinicijativno zahtevao i na koncu i bio saslušan poligrafski, a to saslušanje je, shodno izjavi ministra unutrašnjih poslova i prošao.²⁷

Crveni alarm i poslednji znak upozorenja uoči neumitnog sloma demokratskog sistema je spremnost izabranog autokrate da se suparnicima i kritičarima ograniče građanska prava. Ono što savremene autokrate u najvećoj meri razlikuje od demokratskih vođa je nepodnošenje kritike do mere da su spremni da se svojim ovlašćenjima koriste kako bi kažnjavali

²⁶ Aleksandar Vučić, predsednik Republike Srbije: *“Dajte da razgovaramo o bilo čemu. Ne, nećemo. Vi morate da uradite to, a ako ne uradite to onda ćemo da vas pobijemo, pohapsimo, da plivate u Savi i Dunavu. Vi koji ste fekalije, goveda, ovce i tako dalje. Stvarno? Ti ćeš da mi kažeš da smo goveda i ovce? Ti ćeš da mi kažeš da smo fekalije i da smrdimo?”* <https://www.istinomer.rs/analize/cujete-li-lesinari-da-sam-opet-za-dijalog/>.

²⁷https://rtv.rs/sr_lat/politika/vucic-prosao-poligraf-povodom-tvrnji-kurira_664357.htm.

one koji ih kritikuju, u opoziciji, medijima²⁸ ili civilnom društvu.²⁹

U svojoj prvoj predsedničkoj kampanji Čavez je protivnike nazivao „*trulim svinjama*“ i „*prljavim oligarsima*“, kada je postao predsednik, kritičarima je govorio da su „*neprijatelji*“ i „*izdajnici*“. Fudžimori je protivnike povezivao sa terorizmom i švercom droge, a pokojni italijanski premijer Silvio Berlusconi napao je sudije koji su presudili protiv njega kao „*komuniste*“. Ekvadorski predsednik **Rafael Korea** (Rafael Correa) medije je nazvao „ozbiljnim političkim neprijateljem“, a predsednik Republike Srbije je učesnike protesta „Srbija protiv nasilja“ kvalifikovao kao „ološ, hijene i lešinari“³⁰, da bi docnije precizirao, da su „ološ, hijene i lešinari“ vođe opozicionih stranaka a ne građani.³¹

Izborne autokrate često pokušavaju učutkati poznate javne osobe – umetnike,³² intelektualce, muzičare, sportiste – koji su zbog popularnosti ili

²⁸ Na društvenim mrežama se pojavio snimak na kojem se vidi slika na kojoj se nalazi oznake televizija Nove i N1, uz insekte štetočine na kojoj piše „*Stop stranoj propagandi*“. Snimak prati naracija: „*Ove tvorevine tamne propagande kao lešinari hrane se našim strahovima i zatvaraju vrata istini i slobodi mišljenja. Dok se njihove laži šire poput otrova naše umove oblikuju i zarobljavaju u okovima iskrivljene percepcije stvarnosti..Moramo se suprostaviti ovom zlu koje se uvuklo u srce naše zemlje. Propagandna mašinerija poput agresivnih siledžija u belim rukavicama buši temelje našeg društva ostavljajući samo pustoš i razaranje za sobom.*“ <https://nova.rs/vesti/politika/novi-toksicni-sns-video-napadi-na-kesica-ivanovica-n1-i-novu-poziva-se-na-borbu-protiv-obojene-revolucije/>.

²⁹ U Narodnoj skupštini Republike Srbije seriji napada bila je izložena NVO CRTA (Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost). CRTA, koja prati i analizira rad Narodne skupštine, bila je optužena da učestvuje u „*državnom udaru*“ a šef poslaničke grupe SNS-a je 11. marta 2021. na sednici Skupštine pretio da će svako ko kritikuje vlast „*biti prebijen u džaku*“, otvoreno pozivajući na nasilje. <https://cep.org.rs/povodom-otvorenog-poziva-na-fizicko-nasilje-od-strane-poslanika-narodne-skupstine-saopstenje/>.

³⁰ <https://nova.rs/vesti/politika/20-minuta-ciste-mrznje-na-pinku-vucic-nazvao-ljude-sa-protesta-hijenama-i-lesinarima-koji-koriste-tragediju-video/>

³¹ <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3690673-vucevic-ne-vidim-sustinsku-borbu-protiv-nasilja-na-protestima-protiv-nasilja>

³² „*Pa je l' vi zaista, gospođo, mislite da je taj šljam kulturno blago Srbije?*“ ovim rečima je narodna poslanica, članica SNS-a, okvalifikovala glumce koji podržavaju proteste „*Srbija protiv nasilja*“. Pod pseudonimom Narodni neprijatelj, na Tviteru su objavljena dva

moralnog ugleda potencijalna pretnja. Kada je argetinska književna ikona **Horhe Luis Borhes** (Jorge Francisco Isidoro Luis Borges) postao Peronov kritičar, vlasti su ga premestile s radnog mesta u gradskoj biblioteci na mesto koje je sam Borhes opisao kao „inspekciju peradi i zečeva“. Nakon što je dao otkaz, mesecima nije mogao naći posao.

Političke stranke: čuvari ulaza u demokratski sistem

„Povijest se ne ponavlja, ali se rimuje. Važno je te rime otkriti pre no što bude prekasno.“

Mark Twain

Kako sačuvati demokratski sistem? Levitski i Ziblat nemaju dilemu: sačuvati demokratski sistem mogu samo političke stranke i građani, uporno insistirajući na očuvanju, poštovanju i jačanju konstitucionalne demokratije i demokratske političke kulture, koja počiva na (ne)pisanim načelima i standardima.

Supstancijalno pitanje očuvanja stabilnog demokratskog poretka je pitanje društvene i ekonomske (ne)jednakosti, stoga je pred političkim strankama zadatak da predlože rešenje: to je problem koji proizvodi duboke društvene podele i polarizaciju, iz kojih proizilaze institucionalni zastoji; to je politički izazov za stranke, ali je pitanje od suštinskog značaja i nesporno, više od pitanja socijalne pravde, jer u temelju pitanja socijalne, rasne, ekonomske, rodne i klasne nejednakosti, stoje načela solidarnosti, ljudska prava i dostojanstvo ljudske ličnosti, štaviše, rečima autora: *“O tome ovisi zdravlje našeg demokratskog sustava.”*

video u kojima je, imenom i prezimenom, prozvano oko 50 glumaca koji, kako se navodi, pozivaju na rušenje države i ustavnog poretka, a uhlebljeni su u projektima koji se plaćaju državnim, ili parama privatne kompanije Pink. Glumce verbalno napadaju na ulici, a preti se i njihovim porodicama i deci. <https://insajder.net teme/nastavljaju-se-napadi-na-glumce-u-srbiji-gde-je-crvena-linija-video>

Na političkim strankama je preventivna uloga, odgovornost da “filtriraju” kandidate i odstranjuju one koji su opasni za demokratski sistem ili nisu dostojni izbornog položaja; stranke moraju da izoluju ekstremističke snage, da ih ne stavljaju na izborne liste, da ekstremiste ne nominuju za visoke dužnosti, jer iskustvo potvrđuje da propast brojnih demokratskih sistema vuče koren iz “povećane naklonjenosti ekstremistima na vlastitoj strani političkog spektra u odnosu na sklonost prema (glavnim) strankama bliskim suprotnoj strani.”

Iako je opšte mesto da prodemokratske stranke trebaju zbegavati saveze sa antidemokratskim strankama i kandidatima a da bi se izbegao rizik normalizacije autoritarnih političkih opcija, Linc podseća na istorijske lekcije i u tom smislu, ukazuje da demokratske stranke moraju biti spremne “pridružiti se suparnicima koji im nisu ideološki bliski, ali se zalažu za opstanak demokratskog političkog sustava”, budući da ujedinjene demokratske snage mogu sprečiti ekstremiste da ne dođu na vlast i time spasiti demokratski sistem.

LITERATURA:

- Arent, Hana (1998). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Lipset, Seymour Martin & Lejkin, Džejson M (2006). *Demokratski vek*. Beograd: Alexandria Press.
- Mimica, Aljoša, (2001). „Predgovor“ u: *Monteskje O duhu zakona Izbor*. Čačak-Beograd: Umetničko društvo Gradac, Split: Feral Tribune.
- Монтескје, де Шарл (2011). *О духу закона*. Београд: Завод за уџбенике.
- Podunavac, Milan, (2010). „Država i demokratija“ u: *Država i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik: Fakultet političkih nauka.

Rad je primljen u Redakciju 13. 09. 2023. godine.

Rad je odobren za štampu 13. 10. 2022. godine.

Uputstvo autorima

Program: Word for Windows
 Pismo: latinica
 Font: Times New Roman
 Veličina fonta: 12
 Prored: 1,5 (1.5 lines)
 Minimalni obim: 20.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).
 Maksimalni obim: 40.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Svaki tekst treba da ima naslov, ime i prezime autora, naučno i/ili nastavno zvanje, naziv ustanove u kojoj je zaposlen (univerzitet, fakultet, organizacija, ime i prezime).

Pri navođenju, strana imena prvi put navesti u originalu, a zatim ih transkribovati.

Svaka tabela i/ili grafikon treba da sadrže broj, naslov, izvor, kao i da pokažu svoju funkciju u tekstu.

U fusnote upisivati samo propratne komentare.

Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju uneti prezime autora, godinu izdanja i stranu.

- jedan autor: (Podunavac, 2006:77)
 - dva autora: (Linc/Stepan, 1998: 148)
 - slučaj kada se citira autor čija su dela navedena u spisku literature više puta a izdata iste godine: (Orlović, 2010 b: 123)

U spisku literature autore treba navesti po abecednom redu.

Red navođenja u slučaju knjiga: prezime, ime, godina izdanja, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, izdavač.

Primer: Stojiljković, Zoran (2006). *Partije i partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni Glasnik.

Primer navođenja teksta u knjizi: Keane, John, (2010). „Što je dobro u demokratiji?“ u: *Država i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik

Primer navođenja teksta iz časopisa: Pavlović, Vukašin, Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepciji: *Godišnjak 2011*, Vol. V, Br. 5 (2011), pp. 9-47

Objavlivanjem teksta autor prenosi sva autorska prava na izdavača časopisa.

LISTA RECENZENATA:

Prof. dr Boško Kovačević, Univerzitet Singidunum Beograd

Prof. dr Tibor Purger, University Rutgers, New Brunswick

Prof. dr Svenka Savić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Besim Spahić, Fakultet političkih nauka Sarajevo

Prof. dr Vladimir Ilić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Krešimir Žigić, (Center for Economic Research & Graduate Education
- Economics Institute, Prague

Dr Davorka Budimir, Transparency International Hrvatska, Zagreb

Prof. dr Petar Teofilović, Fakultet za pravne i poslovne studije Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Prof. dr Magdalena Rekšć, Department of International and Political
Studies, University of Lodz

Prof. dr Mensur Kustura, Pravni Fakultet, Univerzitet u Travniku

Doc. dr Katinka Beretka, Fakultet za pravne i poslovne studije Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Doc. dr Andrea Ratković, Fakultet savremenih umetnosti Beograd,
Univerzitet Privredna akademija Novi Sad

Dr Goran Kaluđerović, Nacionalna služba za zapošljavanje, Novi Sad

Prof. dr Aleksandar Molnar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Đokica Jovanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Mr Žarko Paunović, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Nikolina Matijević, MA, Vojvođanska politikološka asocijacija

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

32

POLITIKON: časopis za istraživanje fenomena politike / glavni
i odgovorni urednik Duško Radosavljević. - 2023, 35-36. Novi Sad:
Vojvođanska politikološka asocijacija, 2012. 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-883X
COBISS.SR – ID 270430471